مجـــله علـــمـــی پـــوهـــنـتـون ســـــلام

https://salam.edu.af/magazine/14

د غربي تمدن نړیوال لرلید او په اسلامي نړۍ د هغه اغېزې - دویمه برخه

پوهنوال دکتور مصباح الله عبدالباقی[1]

چکیده

په دې برخه کې لیکوال کوښښ کړی چې هغه لرلید، عقیده او یا هم ارزښتونه په ګوته کړي چې غربي تمدن پرې ولاړ دی، دا په حقیقت کې یو الحادي عقیده ده، دا عقیده او تصور د غربي تمدن په ټولو انجازاتو اغیزه لري، چې لنډیز یې د دری بنسټیزو عناصرو په اړه ددی تمدن د دریځ په ضمن کې وړاندی شوی دی، د الله په اړه ددی تمدن دریځ) د ټولو معتقداتو لنډیز دا دی چې دا نړی په بشپړه توګه د الله د تسلط او حاکمیت څخه ازاده نړۍ ده، ددی سره د الله کار نشته دا باید انسان د خپل عقل په بنسټ باندی اداره کړي (د مادی او طبیعت په اړه د غربي تمدن دریځ) چې لنډیز یی دا دی چې دا کائنات او طبیعت په خپل وجود او په خپل سیر کی کوم ما ورائی موجود ته محتاج نه دی، دا پخپله منځ ته راغلی او د طبیعي قوانینو سره سم پخپله ځان اداره کوي (د انسان په اړه د غربي تمدن دریځ) چې لنډیز یی دا دی چې انسان یا خو د غرب د یو لړ فلسفو له نظره باید د الله ځای ونیسي چې په دی توګه د الوهیت عقیده له منځه یوسي، او یا هم په بشپړه د مادی او طبیعت جزء او برخه وګرځي، چې د نورو طبیعي توکو سره هیڅ ډول توپیر نه لري، او نه یی د وجود لپاره کوم هدف او غرض او غایت شته، په دی هم هغه ټول قوانین د تطبیق وړ دي چې د طبیعت په نورو توکو تطبیقیږي، دا د چا د عبادت لپاره نه دی پیدا شوی لکه اسماني ادیان چې وایی (له دی وروسته لیکوال کوښښ کړی چې یو لړ هغه ځانګړتیاوی په ګوته کړي چې ددی لرلید او عقیدی په نتیجه کی په غربي ټولنه کی راپیدا شوي دي، او په خاتمه کی یی ددی تمدن سره د تعامل په درسته منهج او تګلاری خبره کړی.

1- عضوء کادر علمـی پـوهنځی شرعیـات و رئیس پوهنتـون سلام

+93771694474 :

mailto:Fasih.1392@gmail.com :

معلومات مقاله

تاریخ نشر: 1391/12/05

شماره مقاله در ژورنال: 05

تعداد صفحات: 26

شماره نوبتی مجله: 3 و 4

کلید واژه ها

اسلامی تمدن، غربی تمدن، هیومانیزم، اګزیستانسالیزم، پرګماتیزم، پرسونالیزم

معلومات مجله:

مجله علمی پوهنتون سلام، نشرات خویش را از سال 1390 هـ.ش آغاز نموده و دست آورد های زیادی در این زمینه دارد، در ادامه سلسله فعالیت های خویش به تاریخ 1401/03/22 اعتبار نامه خویش را به عنوان یکی از معتبرترین مجله از وازرت محترم تحصیلات عالی کشور به دست آورد،

آدرس: افغانستان، کابل، ناحیه چهارم، کلوله پشته، چهار راهی قلعه بست (گل سرخ)، پوهنتون سلام.

آدرس ارتباطی؛ ویب‌سایت: https://salam.edu.af/magazine ، **ایمیل:** salamuk@salam.edu.af ، **شماره های تماس:** +93202230664 و +93788275275

د تېرې برخې نتائج

د غربي فکر ددی اوږد تاریخي پس منظر او شالید د مطالعې څخه وروسته دا نتائج لاس ته راځي:

1. اروپا له پیل څخه د داسې دین د تسلط لاندې راغله چې په انساني افکارو یې بنسټ ایښودل شوی وه.
2. بیا وخت تربلة د کلیسا مشرانو په هغې دین کې داسې بدلونونه راوستل چې هغوي یې د هر ډول واک واکداران کړل.
3. ددې بې ساري واک څخه د کلیسا دیني مشرانو ناوړه ګټه پورته کړه، او په ټولنه کې يې بې ساری اختناق او استبداد رامنځ ته کړ.

4. دی هر اړخيز استبداد د هر ډول علمي او ساينسي پرمختګ مخه ونيوله، همدی ته په غرب کی (اصول ګرايي) يا (**Fundamentalism**) وويل شو، چی له امله يې پوهان او علماء او فلسفيان د بيلا بيلو لاملونو په نتيجه کی دی ته اړ شول چی د عکس العمل په حيث ددی استبداد پر ضد راولاړ شي.
5. په پيل کی دا عکس العمل انفرادي وه چی وروسته يی عام حالت غوره کړ، او خلکو د انتقالي مرحلی په توګه داسی يو دين ايجاد کړ چی د الله تعالی د وجود څخه صراحتا انکار هم پکی نه وه خو د الله په وجود باندی ايمان په انساني ژوندی کی کومه اغيزه هم نه درلوده دی ته طبيعي، يا ربوبي، يا الهي دين وويل شو، او مفهوم يی دا وه چی يواځی د الله په وجود باندی ايمان لري او نور په هيڅ شی باندی ايمان نه لري، لکه پيغمبران، وحي، اخرت...او له همدی امله په ژوندی کومه اغيزه هم لري.
6. په دی وخت کی غلطي دا وشوه چی پر ځای ددی چی د غربي تمدن مفکرينو دا عکس العمل د همدی تحريف شوي کليسايي عقيدی په مقابل کی منحصر پاتی شي، دی عکس العمل يو عام حالت خپل کړ، او ټول اديان په کليسا باندی قياس کړی شول، او د اروپا خلکو د ټولو اديانو په مقابل کی هماغه دريځ غوره کړ چی د کليسا په مقابل کی يې غوره کړی وه.
7. ددی نادرست قياس او عکس العمل په نتيجه کی د اروپا په خلکو داسی تصورات حاکم شول چی هغه په بشپړه توګه الحادي تصورات ؤ، سره له دی چی يو زيات شمير وګړي يې تر اوسه په مسيحيت د ايمان دعوه هم لري، مګر د هغی سره سره دوي په بشپړ عملي الحاد کی ژوند کوي، چی دا به موږ په دويمه برخه کی په تفصيل سره ولولو.

دويمه برخه: په غربي نړۍ د بشپړ الحاد تسلط

کله چې د کليسا او کليسايي دين پر ضد قيام وشو، او د هغه د فکري او علمي استبداد څخه خلک خلاص شول، نو په پيل کې مفکرين او ساينس پوهان د الله تعالی په وجود قائل ؤ، او په بشپړه توګه مادي ګرايان او ملحدين شوي نه ؤ لکه د نيوټن او داسې نورو ساينس پوهانو په اړه مو چې ولوستل، مګر کله چې د وخت په تيريدو سره علم (ساينس) ترقي وکړه، او په عين وخت کې د کليسا او کليسايي دين څخه خلک مايوس شول، اوشديد نفرت يې ورسره پيدا شو، ځکه چې له يوې خوا د هغې بنسټيز عقائد د تجربوي علومو په رڼا کې غلط ثابت شول، او له بلې خوا د هغې فساد او فکري او علمي استبداد له حد څخه تير شوی و، او په عين حال کې علم او ساينس په مادي اړخ کی دومره ترقي وکړه چې خلکو ته يې داسې اسانتياوې برابرې کړې چې د کليسا د واک لاندی يې چا تصور هم نشو کولی، د خلکو ژوند يې بدل کړ، د صحت په ميدان کې يې هغه څه انسان ته مهيا کړل چې له دې مخکې د دغه انسان په تصور کې هم نه راګرځيدل، د برق اختراع او د بيلا بيلو موخو لپاره د هغې او د انرژي د نورو مصادرو څخه استفاده يو بل داسې انقلاب وه چې د ساينس او تجربوي علم په نتيجه کې ورته انسان لاس رسی پيدا کړ.

ددی مادي فلسفو عقيده او فکر

دا خو يې مادي نتائج ؤ، خو د دې ټولو سره کوم شی چې د تأمل وړ دی هغه دا دی چې د ساينسي او تجربوي علومو له لارې لاس ته راوړل شوي نتائج د دې لامل شول چې د عقيدې او نړيوال لرليد (جهان بينی) او نړۍ پيژندنې له پلوه غربي انسان ځان په همدې مادي دنيا کې منحصر-وګرځاوه، او د دې دنيوي ژوند او له هغه څخه د اعظمي استفادې پرته بل هر هدف يې د پاملرنې له دايرې څخه بيرون کړ، ارزښتونه يی له پامه وغورځول، اخلاقيات او اصول هم د مادي ګټې او تاوان تابع وګرځيدل، لنډه دا چی انسان په پايله کی د يو مادي توکي حيثيت غوره کړ، د نوي علم او ساينس د همدې اغيزې په نتيجه کې د غرب ماده پرست او ظاهر بينه پوهان ورو ورو د الحاد په لور وروښوييدل، او مادي او الحادي تګلاره يې خپله کړه، چی دا د هغی اوړدی مقابلی طبيعي پايله وه چی د علم (ساينس) او کليسايي دين ترمنځ واقع شوه.

د غرب په مقدراتو باندی د مسلطو مادي او الحادي فلسفو له نظره په الله باندې د عقيدې لرلو سبب او علت د انسانانو جهل او ناپوهي وه، د دوی له نظره کله به چې انسان لدې څخه عاجز شو چې د موجوداتو او پديدو د طبيعي اسبابو په رڼا کې تعليل وکړي او سبب يې بيان کړي نو هغه به يې د همدې جهالت له امله الله ته منسوب کړي، په دې اړه اوجست کونت وايي: "*إن الإنسان إذا عجز عن تعليل ظاهرات الكون ومعرفة أسبابها الطبيعية عزاها إلى قوى شبيهة بقواه البشرية*"[1] انسان چې کله د کَوني پديدو د تعليل څخه عاجز شي، او د هغې طبيعي اسباب او لاملونه ونه پيژني نو داسې قوتونو ته يې نسبت کوي چې د دې بشري قواوو سره مشابهت ولري.دا يوازې د اوجست کونت خبره نه وه، بلکې دلته کونت تقريبا د ټولو معاصرو مادي فلسفي مدارسو ترجماني کوي، د همدې عقيدې په بنسټ په غرب کې ډير فلسفي الحادي مذاهب ايجاد شول، او دا الحادي مذاهب په بيلا بيلو نومونو ونومول شول، مګر د ټولو ترشا يو لر ليد او يوه عقيده پرته وه او هغه دا چې دا مادي نړۍ نه په خپل پيداښت او نه هم په استمرار کې کوم داسې ما وراء طبيعي قوت ته اړ ده چې اديان يې خدای بولي، بلکې دا په طبيعي توګه د طبيعي قوانينو سره سمه منځ ته راغلی[2] او د طبيعي قوانينو سره سمه چليږي، له دی امله د الله په وجود باندې ايمان ته کومه اړتيا نشته، دوی دا هم وايي: چې د دې مادي نړۍ په اړه د معلوماتو يوازينی موخه دا ده چې موږ هغه وپيژنو او اعظمي ګټه ترې واخلو، او طبيعت او ماده د خپل ځان تابع وګرځوو، او هغه په داسې توګه بدله کړو چې د انسان د غوښتونو سره برابره شي.

د اوسني غربي تمدن همدا عقيده په ډيرو لنډو ټکو کې اوجست کونت (۱۷۹۸-۱۸۵۷) داسې بيانوي: "إن الاعتقاد في ذوات عاقلة أو إرادات عليا، لم يكن إلا تصورا نخفي وراءه جهلنا بالأسباب الطبيعية. أما الآن و كل المتعلمين من أبناء المدنية الحديثة يعتقدون بأن كل الحوادث العالمية والظاهرات الطبيعية لا بد من أن تعود إلى سبب طبيعي، و أنه من المستطاع تعليلها تعليلا علميا مبناه العلم الطبيعي، فلم يبق ثمة من فراغ يسده الاعتقاد في وجود الله، ولم يبق من سبب يسوقنا إلى الإيمان به"[3] په عقل لرونکو ذواتو، او عليا ارادو (يعنې د الوهيت په عقيدې) عقيده په حقيقت کې يوازې داسې تصورات

---

[1] وګوره ملقی السبيل فی مذهب النشوء والارتقاء، اسماعيل مظهر ص ٦٨.

[2] چې اکثره يې په دې عقيده دي چې د ډارون د نشأت او ارتقاء د خرافي نظريې سره سم پرې ژوندي موجودات منځته راغلي.

[3] ملقی السبيل فی مذهب النشوء والارتقاءو أثره فی الانقلاب الفکری الحديث، ص ۷۰، اسماعيل مظهر، دويم چاپ، المطبعة العصرية، باهتمام الياس انطون الياس، الفجالة، بشارع الخليج الناصری، رقم ٦، مصر.

ؤ چې د هغې ترشا موږ د طبیعي اسبابو څخه خپله ناپوهي او جهالت پټاوه (یعنې د کومې حادثې او دکومې پدیدې طبیعي علت او سبب به چې راته معلوم نه شو هغه به مو ما وراء الطبیعي موجود یعنې الله ته منسوبوه) مګر اوس د نوي تمدن ټول باسواده بچیان په دې عقیده دي چې ټول ګوني حوادث او طبیعي پدیدې خامخا یو طبیعي سبب او لامل[1] لري، او اوس دا ممکن شوي چې د طبیعي علم په اساس تعلیل کړی شي (یعنې علت او سبب یې معلوم کړی شي) نو له دی امله کوم داسې فراغ (تشه) پاتې نشوه چې ډکول یې څوک د الله په وجود باندې ایمان درلودلو ته اړ کړي، او داسې کوم سبب او لامل پاتې نشو چې موږ د الله په وجود باندې ایمان درلودلو ته سوق کړي.

اوجست کونت چې په نولسمه پیړۍ کې د وضعي ملحدانه فلسفې موجد او د غربي تمدن یو لوی فیلسوف بلل کیږي په دې نظر دی چې د پخوانیو خلکو د الله په وجود باندې د ایمان درلودلو بنسټیز سبب او لامل د طبیعي ظواهرو او پدیدو د علتونو او اسبابو څخه ناپوهي وه، ځکه د دې طبیعي اسبابو څخه بې خبری او ناپوهی او جهالت خلک دې ته اړ کول چې د الله په وجود ایمان ولري او دا ټول حوادث، ظواهر او پدیدې هغې ته منسوب کړي، مګر د ساینس او طبیعي علومو د پرمختګ نه وروسته دې ته اصلا اړتیا پاتې نشوه چې څوک د الله په وجود ایمان ولري، ځکه د دې ظواهرو تعلیل او تفسیر له دې ایمان څخه پرته اوس ممکن دی، په دې شکل د دوی له نظره اوس الحاد ته بشپړه زمینه برابره ده، او ایمان ته اړتیا نشته.

همدا د نوولسمي او شملی پیړیو د ټولو فلسفي مدارسو نظر دی

سره له دې چې غرب په فکري، سیاسي او دیني لحاظ یو تشخص نه لري، هلته ډیر فلسفي مدارس وجود لري، په سیاسي لحاظ یو دبل سره ډیر اختلافات لري، په دیني لحاظ یې څه خلک اصلا په هیڅ دین عقیده نه لري، یو شمیر نور یې ځان مسیحیان بولي، بیا په مسیحیت کی هم ډیری فرقی او ډلې وجود لري چې په خپلو کی ډیر شدید اختلافات لري، مګر ددې ټولو اختلافاتو سره سره دوي د غرب د اوسني تمدن په فکري بنسټونو باند په خپلو کی سره اتفاق لري، او ددی بنسټونو څخه یو بنسټیز اصل هم د عملي ژوند څخه د الله تعالی بی دخله کول او دا ټوله نړۍ په مادي شکل تفسیرول او د طبیعي قوانینو تابع ګڼل دي، چې د هغی په نتیجه کی بیا د الله تعالی مداخلی ته د هغوي له نظره کومه اړتیا نه پاتی کیږی، له دی امله ویلی شو چې همدا د غرب د ټولو لویو فلسفي مدارسو نظر دی، ځکه هغه ټول فلسفي مدارس چې په بیلا بیلو نومونو په نوولسمه او شلمه پیړۍ کې په غرب باندې حاکمې وې او تر اوسه حاکمې او مسلطې دي په حقیقت کې ټولې مادي فلسفې دي او همدا یی د نظر لنډیز دي، دوي که ځان ته مادي فلسفې ووایي او که نه ځکه چې یو شمیر فلسفې ـ سره له دې چې په بشپړه توګه مادي فلسفې دي ـ لدې څخه انکار کوي چې مادي فلسفې ورته وویل شي، او دا له دې امله چې دا نوم د تحقیر او سپکاوي لپاره استعمالیږي، په دې اړه یو غربي څیړونکی جون سومر فیل وایي: *(إن مجرد* تسمية إحدى الفلسفات لنفسها ب"المادية" يعتبر عادة في نطاق حدودنا الثقافية أمرا يدعونا إلى النفور منها، وقفل الأبواب دونها، و أن كلمة "مادية" تستخدم في العادة في سياق الاتهام لا من أجل التصنيف فقط

.... لهذا فهم يميلون إلى إطلاق اسم "التجريبية" و "الطبيعية" و"الإنسانية" و"الواقعية" و ما شابه ذلك على فلسفات كان الأدق أن تسمى "مادية")[2] کله هم چې کومه فلسفه ځان ته مادي فلسفه ووایي نو زموږ د ثقافت او علم تر حده دا یو داسې شی ښکاره کیږي چې موږ ترې متنفر کوي، او د هغې په وړاندې دروازې بندوي، او په عامه توګه د (مادي) کلمه د تهمت په سیاق کې استعمالیږي، د فلسفو د تصنیف په سیاق کې نه استعمالیږي، د همدې امله دوی خپلو هغو فلسفو ته چې ـ دقیقه خبره خو دا ده چې هغه د مادي فلسفو په نوم یادی شي ـ د (تجربوي)، (طبیعي)، (انساني) او (واقعي) او داسی نورو فلسفو نوم ورکول غوره ګڼي.

دا مادي فلسفې هغه که رومانتیکې فلسفې دي او که عقلاني فلسفې، ټولې په حقیقت کې د یوې مادي فلسفې شاخونه او څانګې دي، په دې وخت کې چې په غربي ټولنه کوم فلسفي مذاهب او مدارس په فکري لحاظ حاکم دي هغه ټول د هغه علمي او مادي تګلارې او منهج څخه اغېزمن دي چې د مخکی فلسفیانو د مذاهبو په ضمن کی یی یادونه وشوه، په دی کی په غرب کی حاکم نظامونو کمونیزم او لیبرال دیموکراسۍ کی هم فرق نشته، ټول په دی مادي منهج او تګلاره کی سره شریک دي، او دا علمي او مادي تګلاره په بشپړه توګه په یو الحادي لرلید او جهان بینۍ باندی ولاړه ده، دا لرلید او جهان بیني په لاندی توګه خلاصه کولی شو:

د غربی تمدن لرلید (جهان بیني)

د علمي او مادي فلسفو په مقابل کی د کلیسا د پرله پسی ماتو په نتیجه کې په غرب هغه تصور حاکم شو چې هغه هر څه ته د مادې په سترګه ګوري، یعنې داسې یو اړخیز تصور چې معرفت، په خپله انسان او ټولو اجتماعی قوانینو ته د همدې مادي تصور له نظره ګوري، الله او خدای یې په بشپړه توګه حذف کړی، که څوک پری ایمان هم ولري هغه داسی ایمان نه وي چې په بشري ژوند څه اغیزه ولري، دا په حقیقت کي هغه الحادی تصور دی چې د ټول غربي تمدن په بنسټ کې پروت دی، همدې فکر ته کله د روښنفکرۍ خوځښت ویلی شي، او کله ورته سیکولریزم ویل کیږي، د دې فکر بنسټ هغه لر لید (جهان بینی) تشکیلوي چې غربي انسان یې د دې کائناتو او د هغې درې ګونو عناصرو (اله، انسان، او طبیعت) په اړه لري.

موږ هم چې کله د غربي تمدن لرلید او جهان بیني معلومول وغواړو نو باید د همدی دری عناصرو په اړه ددی تمدن فکر او عقیده معلومه کړو، ځکه دا دری واړه هغه موضوعات دي چې بشري فکر یې له پیل څخه تر اوسه پورې مشغول ساتلی دی، ټول فلسفي تصورات د همدې موضوعاتو په محور څرخیږي، د همدې درې ګونو عناصرو په اړه د انسان عقیده د انسان سلوک او د تمدنونو قبله ټاکي، د همدی دری ګونو عناصرو په اړه د غرب عقیدی ته د غرب لرلید او جهان بیني ویل کیږي، په دې اړه خو بحثونه ډیر اوږده او تخصصي دی مګر دلته زه په ډیره لنډه توګه د غربي تمدن په بنسټ کې پروت د غربي انسان په عامه توګه او غربي فکري قیادتونو په ځانګړې توګه دغه لرلید د درنو لوستونکو مخ ته ږدم، او دا د دې لپاره چې موږ د دې تمدن حقیقت د دې په رڼا کې درک کړی شو:

---

[1] د کوم طبیعي سبب او لامل موجودیت ایا انسان دی ته هڅوي چی هغه د الله تعالی انکار وکړي، بلکه دا اسباب یې دی ته هڅوي چی په دی فکر وکړي چی دا اسباب په دی شکل او دومره دقیقه توګه چا وضع کړي؟ چی دا پخپله عاقل انسان په الله تعالی باندی ایمان ته هڅوي.

(2) فلسفة القرن العشرين د جون سومر فيل بحث د (نحو البراجماتية الامريكية) ص ۲۵۸ ترجمه: عثمان نويه، مراجعه: دكتور زكي نجيب محمود، سلسلة مجموعة الألف كتاب (الادارة العامة للثقافة بوزارة التعليم العالي) کال: ۱۹۶۳م القاهرة ـ مصر.

لومړی: د اله (خدای) په اړه د غربي تمدن لرليد

غربي تمدن کې په ظاهري لحاظ ضروري نه ده چې ټول خلک په ښکاره د الله او خدای نه انکار وکړي، ځکه د الله په اړه د بیلا بیلو فلسفیانو افکار او نظریات مختلف دي، مگر په پای کې او په عملي لحاظ ټول په دې متفق دي چې د دنیوي ژوند سره د الله او هیڅ مقدس کوم کار او اړیکې نشته او باید هیڅ ډول مداخله په کې ونه لري، بلکې دا ژوند به پخپله انسان په بشپړې ازادۍ سره د خپل عقل او خپل مادي منفعت سره سم عیاروي او جوړوي، د غرب د فلسفیانو تصور د الله تعالی په اړه په لاندې اشکالو کې راخلاصه کیدلی شي:

أ ـ د الله په اړه مادي وحدة الوجودي تصور

یو شمیر غربي مفکرین ـ چې په فکري لحاظ د غربي تمدن په بنسټ کې د هغوی افکار او تصورات پراته دي ـ د الله په اړه دا عقیده لري چې الله په بشپړه توگه په طبیعت کې تجلي کوي او راڅرگندیږي، دوی د طبیعت څخه پرته په بل کوم ځانگړي خالق یقین نه لري، یوازې همدا مادي طبیعت د الله تعالی مظهر بولي، دوی مادي نړۍ ته په هغه بڼه احترام لري چې علمي (ساینسي) اصول یې شرح کوي او د حسي معلوماتو په عقلاني تفسیر یقین لري، د دوی په نزد الله یو داسې قوت دی چې په طبیعت کې جریان لري د همدې طبیعي مادي قوانینو او کَوني سنتو په ضمن کې فهم کیدلی شي، نو الله د طبیعت، مادې او مادي قوانینو سره مرادف گرځي، د طبیعي یا مادي وحدة الوجود تصور د جیوردانو بورنو، جون تولاند، باروخ سپینوزا، ایرنست هاکل، او البرت اینشتاین او داسې نورو فلسفیانو د افکارو په بنسټ ولاړه نظریه ده.

ب ـ د الله په اړه میکانیکي تصور

د یو زیات شمیر غربي مفکرینو او ساینس پوهانو تصور دا وه چې الله موجو د دې او دا کائنات هم هغه د څه طبیعي او مادي قوانینو سره سم د مادې څخه پیدا کړي دي مگر د هغه حیثیت د یو داسې ساعت جوړونکي دی چې ساعت جوړ کړي او بیایې پرېږدي چې د هغه ماشیني قوانینو[1] مطابق حرکت ته دوام ورکړي چې د هغه پر اساس او بنسټ جوړ شوي دي، دوی هم په دې تصور دي چې الله تعالی دا دنیا د همدې ماشیني (ساینسي) قوانینو سره سمه پیدا کړې ده او بیا یې د همدې قوانینو سره سم د حرکت لپاره پرېښې ده او هیڅ ډول مداخله پکې نه کوي، په دې تصور کې د الله تعالی د کار تصور ډېر را مختصر کیږي، ځکه هغه خو د کائناتو په پیل کې د پیداینښت مسؤولیت په غاړه لري او کیدای شي چې د کائناتو د اختتام او پای ته رسولو مسؤولیت هم په غاړه ولري (د هغه چا له نظره چې د قیامت په ورځ او ددی کائنات په پناه کیدو او له منځه تلو هم ورسره ایمان ولري) مگر د ژوند په معاملاتو کې هیڅ ډول تأثیر نه لري او نه یې لرلی شي، دلته په دې زماني او مکاني نړۍ کې به هغه څه سرته رسیږي چې د همدې ماشیني قوانینو مطابق او د دې طبیعي اسبابو سره سم وي، ځکه د میکانیکي او ماشیني تصور سره سم د حرکت دا قوانین حتمي[2] او لازمي دي، د دې څخه تخلف ممکن نه دی، یعنې پخپله خدای هم دا قوانین نشي بدلولی.

د نړۍ او کائناتو په اړه دا ماشیني او میکانیکي تصور د نیکولای کوبرنیک(۱۴۷۳ـ۱۵۴۳) کبلر(۱۵۷۱ـ۱۶۳۰) گالیلو(۱۵۶۴ـ۱۶۴۲) جیوردانو بورنو (۱۵۴۸ـ۱۶۰۰) څخه پیل شو او مشهور فرانسوي فیلسوف رینیه دیکارت (۱۵۵۶- ۱۶۵۰) دا په یو مکمل قالب کې واچوه، او هغه ټول لومړني فلسفیان او ساینس پوهان چې د تجربوي منهج (ساینسي او علمي منهج) پیروان ؤ د همدې نظر قائل ؤ، چې په دوی کې توماس هوبز (۱۵۸۸- ۱۶۷۹م) بونیه (۱۷۲۰- ۱۷۹۳م)، لامتری (۱۷۰۹- ۱۷۵۱)، هولباخ (۱۷۲۳- ۱۷۸۹)، دیدرو (۱۷۱۳- ۱۷۸۴م) او هلفتیوس (۱۷۱۵- ۱۷۷۱م) په څیر فلسفیان او ساینس پوهان شامل ؤ، دا د غربي فکر یو بنسټیز اصل بلل کیږي امانویل کانت (۱۷۲۴- ۱۸۰۴م) هم د غربي فکر دې بنسټیز اصل ته چې هغه میکانیکي مذهب دی په بشپړه توگه مخلص و، او دا مذهب یې د خپلو ټولو کمزوریو سره په ټول تفصیل سره قبلوه، او دا یې تصور وه، چې همدا میکانیکي مذهب د تجربې په نړۍ حکومت کوي، او تجربوي نړۍ د همدې د اصولو سره سم مخ ته ځي.

همدا راز الماني مادي فلسفې هم د همدې میکانیکي نظریې څخه په کلکه دفاع کوله، د دې فلسفې تمثیل کوونکي فویرباخ (۱۸۰۴- ۱۸۷۲)، مولیشوط (۱۸۲۲- ۱۸۹۳م)، بوخنز (۱۸۲۴- ۱۸۹۹م) او کارل فوجت (۱۸۱۷- ۱۸۹۵م) ؤ، دوی په دومره شدت سره د میکانیکي تصور څخه دفاع کوله تر دې چې پخپله د عقل وجود یې نفی کاوه، او د کامل حتمیت څخه به یې په شدت دفاع کوله[3].

میکانیکي تصور د اوسنۍ غربي فلسفې یوه داسې ځانگړتیا ده چې اکثره فلسفیان او تجربوي ساینس پوهان پرې عقیده لري، په دې اړه د الفلسفة المعاصرة فی اوربا مؤلف وايي: (فجاءت الفلسفة الغربية الحديثة وعارضت كل هذه السمات (سمات الفلسفة المدرسية، وكل تلك القضايا، ذلك أن مبادئها الجوهرية هي القول بالاتجاه الميكانيكي الذی يستبعد التصور العضوي والتدرجي للوجود، وبالاتجاه الذاتي الذی يجعل الانسان مستقلا عن الاله ويحول اتجاه اهتمامه ناحية الی ذات)[4] نو نوې غربي فلسفه راغله او د منځنیو پیړیو د مدرسي فلسفې د دې ټولو ځانگړتیاو سره یې مخالفت وکړ،

---

[1] د ماشیني یا میکانیکي مفکورې معنی دا ده چې دې دنیا ته د داسې یو ماشین یا ماشیني آلې سره تشبیه ورکړی شي چې د عقل او یا کوم غیر مادي قوت د مداخلې پرته یوازې د مادي اجسامو د حرکت د قوانینو سره سم حرکت کوي، ماشیني مفکوره عقیده لري چې په نړۍ او مادي دنیا کې ټول حوادث یو د بل سره د علت او معلول، او سبب او مسبب رابطه او اړیکې لري، او حرکت په مادي او طبیعي موجوداتو کې یوه عامه پدیده ده چې د څه ځانگړو قوانینو او اصولو په بنسټ رامنځ ته کیږي، ددې په مقابل کې دینامیکي مفکوره ده چې د بیلا بیلو قواو ترمنځ په متبادل تفاعل باندې قائله ده او تصور یې دا دی چې ټول احداث ددې قوتونو ترمنځ د متبادل تفاعل په نتیجه کې منځ ته راځي، حال دا چې میکانیکي اتجاه وايي چې د مادي شیانو ترمنځ انفصال موجود دی، قوت او ماده دوه جلا شیان دي، او ټول حوادث د مادي شیانو د حرکت په نتیجه کې منځ ته راځي نه د قواو د تفاعل په نتیجه کې.

[2] د دی طبیعي قوانینو د حتمیت چی کوم تصور په هغه وخت کی قائم وه اوس په بشپړه توگه له منځه تللی دی، دا حتمیت نه په طبیعي قوانینو کی مني او نه په نور څه کی، بلکه په (Post Modernism) کی خو ترکیز په دې دی چی هر څه متغیر دي، ثبات اصلا وجود نه لري.

[3] المعاصرة فی أوربا ص ۲۰- ۲۸ تأليف: ا. م. بوشنسکي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة كتاب عالم المعرفة رقم ۱۵۶، دولة الكويت.

[4] الفلسفة المعاصرة فی أوربا ص ۲۴ تأليف: ا. م. بوشنسکي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة كتاب عالم المعرفة رقم ۱۵۶، دولة الكويت.

ځکه چې د دې نوې غربي فلسفې بنسټیز اصول دا دي چې دا فلسفه د میکانیکي یا ماشیني نظریې قائله ده چې د وجود عضوي[1] او تدریجی تصور مستبعد ګڼي، او دا فلسفه د ذاتي نظریې قائله ده چې انسان د خدای څخه مستقل او مستغني ګڼي او ټوله پاملرنه د انساني ذات لور ته متوجه کوي.

ج ـ د الله په اړه د طبیعي دین (Deism)عقیده

یو شمیر نور غربي مفکرین د الله په اړه د طبیعي دین په عقیده دي، دا په دې معنی چې دین ـ لکه څرنګه چې مخکې مو ورته اشاره وکړه[2]ـ د انسان طبیعي او غریزي اړتیا او ضرورت نه دی، بلکې دا په اصل کې همداسې یو علم دی لکه فیزیک او کیمیاء په دې معنی چې دا یو داسې نظام دی چې د یو شمیر عقلي قضایاو څخه تشکیل شوی دی چې موږ ته له بهر څخه راکړل شوی دی تر څو یې موږ د هرې بلې قضیې په څیر د عقلي براهینو او دلایلو په بنسټ امتحان کړو، او د امتحان طریقه یې هم بالکل همانګه ده چې موږ یې د کوم فیزیکي قانون، یا سیاسي اصل او یا هم د کوم اقتصادي قاعدې د امتحان لپاره په کار اچوو.

د دین هدف هم بالکل معلوم او څرګند دی او هغه دا چې انساني اخلاق په الهي قانون بناء کړي شي، تر څو په انسانانو کې د خیر د کولو قوي

باعث ایجاد کړی شي، او دا باعث موږ د طبیعي دین (Deism) له لارې ایجادولی شو، هغه دین چې بنسټ یې په درې اساسي قضایاوو باندې دی، لومړی د یو قوي او قدرتمند خدای په وجود ایمان درلودل، دوهم دا چې دا خدای له انسان څخه د دې غوښتنه کوي چې د فضیلت څخه ډک ژوند اختیار کړي په دې توګه چې د الهي ارادې اطاعت وکړي، دریمه دا چې یو بل ژوند هم شته چې په هغې کې به نیکانو ته جزاء او بد کارانو ته سزاء ورکول کیږي، او کله چې یو انسان خپل عقل پکار واچوي او عقلي مقدمات سره وجنګوي نو د فضیلت څخه د ډک ژوند فوائد درک کولی شي او خپل ژوند په داسې بنسټونو عیارولی شي چې د آخرت نیکه جزاء ترلاسه کړي نو له دی امله نه وحي ته اړتیا شته او نه پیغمبر باندې ایمان راوړلو ته او نه په کوم بل خارق العاده او غیر مادي مخلوق لکه پرښتو باندې ایمان راوړلو ته، ځکه انسان دا درې واړه اصول د عقل له لارې پیژندلی شي، د دې عقیدې لرونکي په هغه توګه په الله ایمان لري چې د دوی تصور دی نه په هغه توګه چې الهی وحی یې غوښتنه کوي، د دې ترڅنګ هر هغه څه چې د دوی عقل یې ښه ګڼي هماغه د الله اراده ده ځکه چې دوی په داسې خدای ایمان لري چې نه یې پیغمبر لیږلی نه یې وحی رالیږلې، او کله یې چې پیغمبر او وحي نه ده رالیږلی نو د الله او ښه او بد په اړه فیصله یوازې عقل ته پاتې شوه، له دې امله ولتیر په ډیر یقین سره وایي : (*أفهم بالدين العقلي* مبادئ الأخلاق المشتركة للجنس البشري)[3] زه د عقلي دین په ذریعه د نوع انسانیت لپاره د اخلاقو ګډ اصول پیژندلی شم (یعنې په نبوت او وحي ایمان درلودلو ته اړتیا نشته) همداراز جان لوک وایي : (لم تبق حاجة أو نفع للوحي في مثل هذه الأمور كلها طالما أن الله أعطانا وسائل طبيعية أكثر يقينا لنتوصل بها إلى معرفة هذه الأمور؛ لأن الحقائق التي تتضح لنا من معرفتنا لأفكارنا أو تأملنا لها تكون دائما أوثق من تلك التي تأتينا عن طريق الوحي التقليدي)[4] د دې ټولو امورو په فهم کې وحی ته کومه اړتیا نشته او نه پرې کومه ګټه مرتبیږي، ځکه چې الله موږ ته د وحي څخه زیات یقین لرونکي طبیعي وسائل او اسباب را په برخه کړي دي چې د هغو په ذریعه موږ د دې امورو معرفت ته ورسیږو، ځکه هغه حقائق چې موږ ته زموږ د افکارو د معرفت او زموږ د تدبر په نتیجه کې موږ ته راڅرګندیږي هغه همیشه د هغه څه نه زیات مؤکد او قوي دي چې موږ ته د تقلیدي وحي له لارې رارسیږي.

په دې توګه د هربرت اوف شرپوري (۱۶۲۴م) نه نیولې د اتلسمې پیړۍ تر پای پورې یو ډیر زیات شمیر غربي مفکرین په یو داسې خدای باندې قائل ؤ چې د هغه اراده، د هغه غوښتنې، د هغه دین، هر څه د دوی د عقل تابع ؤ، داسې یو خدای چې په عملي توګه یې د انسانانو په ژوند هیڅ اغیزه او تأثیر نه درلود، دا د طبیعي یا عقلي دین منونکي ؤ.

د ـ د الله تعالی په اړه مطلقه الحادي عقیده

د الله تعالی په اړه د غربي مفکرینو د یو زیات شمیر کسانو عقیده په الحاد باندې ولاړه ده، د الحاد عقیدې په غرب کې هغه وخت قوت پیدا کړ چې خلک د نوي تجربوي علمي منهج د رامنځ ته کیدو په نتیجه کې دې قناعت ته ورسیدل چې نور نو د حوادثو د تعلیل لپاره په کوم میتافیزیکي قوت او خدای باندې ایمان لرلو ته اړتیا نشته، ځکه هر څه اوس د علم په رڼا کې تعلیل کیدلی شي، الحاد چې په انګلیسی ژبه کې ورته (Atheism) ویل کیږي دا کلمه په اصل کې په کال ۱۵۸۷م کې د فرانسیسي ژبې د (athéisme) کلمې څخه انګلیسي ته منتقله شوه، چې هغه په خپل وار د قدیمي یوناني ژبې د (atheos) کلمې څخه اخیستل شوې چې معنی یې(بې خدایي)، (له خدایانو انکار) او (له خدای سره اړیکې شلول) ؤ، دا په عامه توګه په الله باندې د ایمان څخه انکار ته ویل کیږي، او یا د خدایانو د عدم موجودیت عقیدې ته الحاد ویل کیږي، بلکې یو شمیر فلسفیان لکه (انطوني فلو)، (مایکل مارتن) او (ویلیم الرو) او داسې نور لیکوالان الحاد په دوه ډوله ویشي:

لومړی: قوي الحاد: دا هغه الحاد ته ویل کیږي چې د الله موجودیت څخه په ښکاره ډول انکار وشي، او د دې لپاره د دلایلو راوړلو کوښښ هم وشي، دې ډول الحاد ته کله کله ایجابي الحاد هم ویل کیږي .

دوهم: ضعیف الحاد: دا ډول الحاد په الله تعالی باندې د عدم ایمان نورو ټولو اشکالو ته ویل کیږي، هغه که د لا أدریت په بنسټ وي او که د تشکیک په بنسټ، دې ډول الحاد ته سلبي الحاد هم ویل کیږي، د الحاد د همدې مفهوم په بنسټ عامو ماده پرستانو ته ضعیف ملحدین ویل کیږي.

د یو بل تقسیم په بنسټ بیا الحاد په دوه ډوله ویشل شوی دی، یو ته یې عملي الحاد ویل کیږي، او دوهم ته یې نظري الحاد ویل کیږي، عملي یا واقعي الحاد چې په انګلیسي کې ورته (Apatheism) ویل کیږي، په دې ډول الحاد عقیده لرونکي ټولی مادي پدیدې له دې پرته چې د الوهیت قضیی ته کومه توجه وکړي، تفسیر اوتبیین کوي، دوی حتما له الله او یا خدایانو څخه انکار نه کوي مګر عقیده لري چې د خدایانو په وجود ایمان او عدم ایمان دواړه یو حیثیت لري، نه یې په وجود باندې

---

[1] د وجود عضوي تصور دا دی چې ټول وجود مترابط ګڼي په داسې توګه چې ګویا ټول یو جسم دی، چې څه یې اعلی برخه ده او څه یې ادنی برخه ده او څه یې منځنی برخه ده، یعنی یوه برخه یې تر ټولو غوره ده او یوه یې تر ټولو خرابه ده او یوه یې هم متوسطه برخه ده، اعلی برخه یې الله تمثیلوي، او ادنی برخه یې ماده او په منځ کی یی انسان قرار لري.

[2] د الحاد په لور لومړی ګام تر عنوان لاندې.

[3] تکوین العقل الحدیث ج۱ ص ۴۲۰، تأليف: جون هرمان راندال، ترجمة: دكتور جورج طعمه، دار الثقافة، بيروت، بالاشتراک مع مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر.

[4] تکوین العقل الحدیث ج1 ص 420 مخکینی مصدر.

ایمان عملي ژوند ته کومه ګټه رسوي او نه انکار کوم تاوان لري، د دې په مقابل کې نظري الحاد دی، دا هغه الحا د دې چې صراحة د الله په عدم وجود بېلا بېل دلایل راوړي او د الله د وجود او د هغه د وحدانیت دلایل پرې ردوي[1].

کله چې نوی عصر پیل شو او علمي (ساینسي) تګلارې او مناهج رامنځ ته شول او دا تصور د عامو خلکو په ذهنونو کې راسخ شو چې علم او ساینس د هغوی هر ډول سوالونو ته ځواب ویلی شي، او د حوادثو په تعلیل او فهم کې اوس کوم بل غیر مرئي ځواک ته اړتیا نشته نو دې تصور د الحاد لپاره لاره هواره کړه، له همدې امله د اتلسمې پیړۍ په پیل کې په اروپا کې په علني توګه خلکو د الحاد اعلان پیل کړ، چې په دوی کې لومړی ملحد (جان میسلیر) نومیده (دا یو فرانسوی دیني مشر- وه چې د اتلسمې پیړۍ په پیل کې یې ژوند کاوه) له دې وروسته نور مفکرین د الحاد په لور رامات شول لکه (بارون هولباخ) او (جاک اندریه نایجیون) له دې وروسته (د یوېد هیوم) د معرفت متشککانه نظریه وضع کړه چې په تجربې باندې بناء وه، د دیوېد هیوم دې نظریې د طبیعي دین میتافیزیکي بنسټ ونړاوه او له منځه یې یوړ او په دې توګه د الحاد لپاره بشپړه زمینه برابره شوه.

او کله چې د فرانس انقلاب رامنځ ته شو نو په غرب کې یې الحاد د علمي مجالسو څخه د عوامو منځ ته رامنتقل کړ، او کله چې ناپیلیون د فرانسې ټولنه د علمانیت لور ته سوق کړه نو ډېرو ملحدو مفکرینو خپل ژوند د سیاسي او ټولنیز بدلون او انقلاب لپاره وقف کړ چې په نتیجه کې یې نړیوال اشتراکي خوځښت ته هم زمینه برابره شوه چې د الحادي جریان اخیري څوکه وه.

او د نوولسمې پیړۍ په اخیري نیمه کې د عقلاني او مادي فلسفو د تأثیر په نتیجه کې الحاد په غربي نړۍ باندې برلاسي او حاکمیت پیدا کړ، ډېرو فلسفیانو لکه لودفیغ فویرباخ، ارثر شوپنهاور، کارل مارکس، فریدریک انګلز، سیګموند فروید، فریدریک نیتشه او داسې نورو د الحاد بیرغ اوچت کړ، د هر ډول میتافیزیک څخه یې انکار وکړ، د دوی څخه ډېرو دین د ملتونو لپاره افیون او ګاڼه، مارکس او انګلز به ویل چې دین هغه وسیله ده چې حکومتونه یې د کارګرانو د ځپلو لپاره کاروي، سیګموند فروید به ویل چې د الله تصور او همدا ډول نور دیني عقائد په حقیقت کې د انسان جوړ کړي تصورات او عقائد دي چې خپل یو لړ نفسي- او عاطفي اړتیاوې او ضرورتونه پرې پوره کړي، یعنې دا کوم حقیقت نه لري، میخائیل باکونین به ویل: د الله د وجود تصور د انساني عقل او عدالت څخه د لاس اخیستلو معنی لري، بلکې دا د انسان د آزادۍ قطعي نفی ده، له همدې امله (د دین) نظریه او تطبیق د بشریت په غلامۍ منتج کېږي .

دغه (باکونین) (چې د مادي اشتراکي فلسفې یو مفکر وه) د (ولتیر) دا خبره چې که (الله فعلا موجود هم نه وي نو دا تصور باید اختراع کړی شي) بالکل معکوس کوله، ده به ویل: که الله فعلا موجود هم وي نو دا تصور باید لغو کړی شي او له منځه یوړل شي[2].

په شلمه پیړۍ کې الحاد او په ځانګړې توګه عملي الحاد د نړۍ په ډېرو ټولنو کې خپور شو، ډېرو فلسفي مذاهبو او فکري مدارسو الحاد ومانه او د یو اصل په حیث یې قبول کړ، په دې کې وجودي فلسفه[3]، موضوعاتي فلسفه، اومانیستي نظریه، عدمي فلسفه، وضعي منطقي فلسفه، مارکسي فلسفه، د فیمینسم خوځښت، عام علمي او تجربي خوځښتونه شامل دي.

وضعي منطقي فلسفې او علمي ساینسي مذهب (**Scientism**) تحلیلي او بنیوي او ساختاري فلسفو او مادي (طبیعي) مذهب (**Neturalism**) ته لاره هواره کړه چې بیا د دې فلسفي مذاهبو په نتیجه کې هغه قاطع تجربوي مذاهب او د ژبې په اړه هغه فلسفې چې اصلا دیني ژبه او مصطلحات یې بی معنی شیان بلل منځ ته راغلل، چې په نتیجه کې یې هره هغه کلمه چې د تجربی په لحاظ اثبات یا رد نه شي هغه بی معنی او بی مفهومه کلمات دي، ددې په نتیجه کې ټول دیني او میتافیزیکي مصطلحات بی معنی او بی مفهومه شول لکه الله، پیغمبر، معجزة، اخرت، فرشتې او داسې نور.

په سیاسي لحاظ هم الحاد په شلمه پیړۍ کې هغه وخت زیات پرمختګ وکړ چې د مارکس او انګلز د تصوراتو سره سم لومړی په روسیه کې په کال ۱۹۱۷م بلشویکي انقلاب رامنځ ته شو، او وروسته بیا د نړۍ نورو هیوادونو ته خپور شو، او دا خو څرګنده خبره ده چې دوی د الحادي نظام ترویج کاوه او په شدت سره یې د دین مخالفت کاوه بلکې د تدین پر ضد یې د هر ډول زور او ځواک څخه کار اخیسته، په دې توګه قوي الحاد او یا هم سلبي الحاد د غربي نړۍ په فکري او فلسفي مدارسو او مذاهبو او سیاسي او اجتماعي میدان کې خپور شو، چې نن ورځ هم د غربي نړۍ یو لوی شمیر خلک الحادي تصورات لري[4] په دې توګه ویلی شو چې زیات شمیر غربي مفکرین د الله تعالی په اړه الحادي تصور لري.

د الوهیت په اړه د غربي تصور لنډیز

په غربي تمدن کې که د الله په اړه دوی د وحدة الوجود عقیده ولري او که میکانیکي تصور او عقیده او یا د (ربوبیت) (**Deism**) عقیده ولري، او که د بشپړ الحاد په نظر وي د ټولو نتیجه یوه ده، او هغه د دې مادي دنیا او بشري ژوند څخه د خدای ګوښه کول دي، او که ایمان پرې ولري هغه به داسې خدای وي چې نه به د انسان د ژوند سره کوم سروکار لري، نه به په دې مادي دنیا کومه اغیزه لري، او نه به د مرجعیت حیثیت لري، په دې ډول په عملي توګه د مادي او غیر مادي او خالق او مخلوق ترمنځ د ثنائیت یا دوه ګوني تصور له منځه ځي او په ټولو باندې یو ډول مادي/طبیعي قوانین جاري کېږي، بلکې د نیتشه په اصطلاح (الله مړ کېږي) یعنې د هغه هر ډول تأثیر له منځه ځي، د الدین والعقل الحدیث مؤلف (ولتر ستیس) په دې اړه د ریدرز ډایجسټ نه یو ټول پوښتنه نقل کړې د هغې لنډیز دا دی چې په خوله باندې خو د امریکا یو زیات شمیر وګړي وایي چې دوی په الله ایمان لري، مګر بیا مطلق اکثریت دا ایمان په خپل ژوند کې مؤثر نه ګڼي، د دې ټول پوښتنې په اړه په خپل تحلیل کې ډاکټر ګرینبرګ وایي : (*الشعب لا یجعل الله مرتبطا علی نحو مباشر بسلوکهم*) ملت الله تعالی په مباشره توګه د خپلو سلوکیاتو سره مرتبط نه ګڼي.

---

[1] دلیل اوکسفورد للفلسفة د (الله والفلاسفة) عنوان لاندې ج ۱ ص

[2] میخایل بوکانین (۱۹۱۶) کتاب (God and the State) طبع (New York: Mother Earth Publishing Association Retrieved 2007-04-12)

[3] وجودي فلسفه او په ځانګړې توګه د هغې الحادي برخه په دې یقین لري چې انسان په بشپړه توګه مختار او ازاد دی، او د همدې په بنسټ د الله د وجود انکار ته رسیږي، ځکه کله چې هغه یو ازلي او مطلق خالق ولري چې د هغه اراده په دې انسان باندې حاکمه وي هغه بیا مختار او ازاد نشي پاتې کیدلی.

[4] دې لپاره د۲۰۰۵کال شمیرې وګورئ:

(http://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%84%D8%AD%D8%A7%D8%AFهمداراز

http://www.adherents.com/largecom/com_atheist.html

بیا وروسته ولتر ستیس وایي : ولې موږ له یوې خوا نه عام وګړي ګورو چې د الله تعالی په وجود باندې خو تقلیدي ایمان لري، مګر له بل پلوه ګورو چې د هغه عملي حوادثو سره چې د هغوی په ژوند کې واقع کیږي د دې ایمان هیڅ اړیکې نشته، او دا ټول حوادث چې د هغوی په ژوند کې پېښیږي هغه د طبیعي/مادي اسبابو په بنسټ تفسیروي، چې په دې کې په طبعي ډول د هغوی ذاتي، شخصي او خاص افعال هم شامل دي؟ دا عقیده چې ټول حوادث او واقعات د طبیعي اسبابو په نتیجه کې واقع کیږي، او دا چې د الله سره د دې هیڅ اړیکې نشته ـ که موږ پرې اعتراف وکړو او که نه ـ په ډیر آسانی سره دا ویلی شو چې دا د هغه مسلماتو یو جزء دی چې جدید عقل پرې یقین لري، او دا د هغه انځور (تصویر) برخه ده چې د نوي عقل په مخیله کې د دې نړۍ او کائناتو په باره کې پروت دی، همدا راز دا د هغه تراث برخه ده چې په اولسمه پیړۍ کې موږ ته د علم (ساینس) څخه په میراث پاتې دی، موږ عادتا وایو چې منځنۍ پیړۍ د ایمان زمانه وه، او زموږ زمانه داسې نه ده، سره له دې چې د اوسنی زمانې ۹۵٪ خلک وایي چې دوی په الله تعالی باندې ایمان لري، مګر دا د دې دلیل نه دی چې دوی په دین باندې ایمان لري، دا ډول ایمان یوازې یوه عقلي قضیه ده چې د انسان په سلوک او عمل کې کومه اغیزه او تأثیر نه لري، دا یوه تقلیدي بی معنی او بی مفهومه لفظي کلمه ده چې خلک یې عادتا تکراروي، مګر د دې په نتیجه کې هیڅ کله دې ته تیار او اماده نه دي چې خپل سلوک او ژوند بدل کړي، داسې یو خدای چې په نړۍ کې هیڅ نشي کولی، او دنړۍ په حوادثو کې هیڅ اغیزه نه لري په ډیره ساده توګه باید ووایو چې داسې خدای هیڅ اهمیت نه لري، او د اوسنی زمانې او د جدید عقل خدای همداسې یو خدای دی[1] همدا د خدای په اړه د غربي ټولنو د دریځ بهترین تصویردی، نو له دی امله دا ټولنی ټولې که څوک د الله په وجود اعتراف کوي او که نه په عملي الحاد کې ژوند کوي، او د الله په اړه یې تصورات په همدی الحاد باندی ولاړ دي.

دوهم: د طبیعت/مادی په اړه د غربي تمدن عقیده

د طبیعت په اړه د غربي تمدن مفکرین ځانګړی نظر او عقیده لري چې هغې ته طبیعت ګرایي یا (**Naturalism**) ویل کیږي، او دې عقیدې لرونکو ته طبیعت ګرایان (**Naturaists**) ویل کیږي، دا هغه عقیده ده چې د (علم ګرایي) (**scientism**) په نتیجه کې رامنځ ته شوه، او دا په داسې توګه چې کله علم او ساینس ترقي وکړه او د انسان هغه مسایل یې حل کړل چې هغه

ورسره لاس او ګریوان وه، هغه که د صحت او صنعت په میدان کې وی او که د علم او معرفت په میدان کې، او هغه څه یې کشف او اختراع کړل چې په مادي لحاظ یې انسان ته پرمختګ ورکړ او د راحت او خوښی اسباب او لاملونه یې ورته برابر کړل، نو د دې په نتیجه کې د علم ګرایي[2] (**Scientism**) خوځښت رامنځ ته شو، چې دا پخپله بیا په طبیعت ګرایۍ منتج شو.

طبعا په پخوانیو متدینو ټولنو او په ځانګړې توګه په اسلامي ټولنه کې طبیعي علومو او طبیعي څیړنو دوه هدفونه درلودل، یو دا چې له دې لارې انسانانو ته اسانتیاوې برابرې کړای شي او د انسانانو د مشکلاتو د کمولو له لارې د بشریت د پرمختګ لپاره زمینه برابره شي، او دوهم هدف یې دا وه چې څرنګه چې هغه علماوو دا عقیده درلوده چې دا کائنات یو حکیم او توانا خدای پیدا کړې دي نو د دې عقیدې سره سم د دوی له نظره طبیعت او ماده د یو غرض او هدف لپاره منځته راغلي دي، د دې علومو دوهم هدف د جهان او نړۍ معرفت دی چې په نتیجه کې یې هغه اسرار او حکمتونه و پیژندل شي چې الله تعالی یې د دې کائناتو په خلقت کې اراده کړې ده، تر څو د دې په نتیجه کې پخپله د الله تعالی د معرفت لپاره لاره هواره شي[3].

په اروپا کې په منځنیو پیړیو کې حاکم کلیسایي محرف دین ټولې طبیعي څیړنې چې په عامه توګه د یونانیانو په فلسفه باندې ولاړې وې د دې لپاره سرته رسولې چې خپل محرف عقائد پرې توجیه کړي، او د دې نړۍ او کائناتو غرض او هدف پرې مشخص او تعیین کړي، مګر د اوسنی زمانې د طبیعي علومو خوځښت اصلا د تدین په مقابل کې راولاړ شوی خوځښت دی چې اصلا د الله په وجود یقین نه لري نو دا خو سوال نه پیدا کیږي چې د طبیعت په اړه د دې لپاره بحث وکړي چې د الله معرفت ترې ترلاسه کړي او د طبیعت هدف او غرض او غایت درک کړي، ځکه چې اصلا په دې یقین نه لري چې دا نړۍ او کائنات هم کوم غرض او غایت لري، بلکې د طبیعي څیړنو او تجربوي علومو یوازینی هدف دا دی چې انسان په طبیعت باندې تسلط پیدا کړي.

په دې اړه د نوي فلسفې موجد دیکارت وایي :"یمکن إدراك معرفة جد نافعة في الحیاة، و بوسعنا أن نستعیض عن تلك الفلسفة التي كانت تدرس في المدارس القدیمة في القرون الوسطی بفلسفة عملیة، و بوساطة هذه الفلسفة نستطیع إذا تمكننا من معرفة قوة النار والماء والهواء والنجوم والسماوات وجمیع الأجسام التي تحیط بنا و أفعالها بذات المقدار من الوضوح الذي به نعرف مختلف الصناعات و أصحابها ـ نستطیع بالشكل ذاته أن نستخدمها في السبل التي أعدت من أجلها، و بذلك نجعل أنفسنا أسیاد الطبیعة و مالكیها"[4]. موږ کولی شو د ژوند لپاره یو ډیر مفید علم او معرفت ترلاسه کړو، او دا هم زموږ په توان کې ده چې هغه فلسفه چې په منځنیو پیړیو کې په پخوانیو مدارسو کې تدریس کیده په دې نوې مفیده فلسفه یې عوض کړو، او د دې نوې فلسفې (طبیعي علومو) په ذریعه موږ کولی شو چې د اور، اوبو، هوا، ستورو او اسمانونو، او هغه ټولو اجسامو چې زموږ شا او خوا ته موجود دي، قوت پرې په همدومره وضاحت سره معلوم کړو چې په څومره وضاحت موږ بیلا بیل صنعتونه او د هغې په لاره اچوونکي پیژنو، همدا راز موږ کولی شو چې دا ټول شیان د هغه څه لپاره وکاروو چې د هغه لپاره جوړ شوي دي، او په دې توګه به موږ ځانونه د دې مادي کائناتو مالکان او متصرفین ګرځولي وي.

کله چې د تجربوي علومو هدف دا شو چې نړۍ او طبیعت د دې لپاره و پیژني چې هغه د انسان د تسلط لاندې راولي او د انسان د ګټې لپاره یې استعمال کړي، نو په ډیر لږ وخت کې یې ډیرې کامیابی تر لاسه کړې او خپل حریف ـ په هغه وخت کې په اروپا باندې حاکم د کلیسا محرف دین ـ یې د چلنج سره مخ کړ، نو دا د دې لامل شو چې د هغه وخت د اروپا وګړي په خپلو تقلیدی عقایدو کې له سره کتنه وکړي، او کله چې کلیسا د دې په مقابل کې مقاومت ونښود دا دریځ نور لا هم پیاوړی

---

[1] الدین والعقل الحدیث، ولتر ستیس، ترجمه: امام عبد الفتاح امام، ص ۱۰۹.

[2] سره له دې چې طبیعت ګرایي او علم ګرایي بیلا بیل خوځښتونه بلل کیږي مګر په حقیقت کې علم ګرایي د طبیعت ګرایي لپاره د مقدمې او سبب حیثیت لري، ځکه طبیعت ګرایي یوه عقیده ده چې د علم ګرایي په نتیجه کې رامنځ ته شوې.

[3] په دې باب برتراند رسل وایي: "كان للعلوم من زمن العرب وظیفتان: الأولی تمكننا من معرفة الأشیاء، والثانیة تمكننا من فعل الأشیاء، أما الإغریق فقد كانوا باستثناء ارخمیدس یهتمون بالناحیة الأولي فقط". اثر العلم في المجتمع ص 41.

[4] تكوین العقل الحدیث ج1 ص 335، تألیف: جون هرمان راندل.

شو، او د غرب فکري قیادتونو او عامو خلکو تجربوي علوم یوازیني درست او ګټور معارف و بلل، او نور هر ډول معارف یې چې د تجربي علومو په معیار او تګلاره برابر نه ؤ باطل و بلل، یعنې د درست او غلط معیار هم همدا تجربوي منهج او تګلاره وګرځیده.

د دې نوي تجربوي منهج او تګلارې بنسټ ایښودونکی «فرانسیس بیکن» (۱۵۶۱ـ ۱۶۲۶) وه، چا چې ارسطویي فلسفه مسترد کړه[1]، او بیا وروسته«کوپرنیک» (۱۴۷۳ـ ۱۵۴۳)، «کپلر» (۱۵۷۱ـ ۱۶۳۰)، ګالیلو (۱۵۶۴ـ ۱۶۴۲) او «نیوټن» (۱۶۴۲ـ ۱۷۲۷) دې تګلارې ته پرمختګ ورکولو کې لویه ونډه درلوده، مګر د نیوټن پورې ټول فزیک دانان سره له دې چې د فلکي اجرامو حرکت یې د هغه طبیعي قوانینو تابع ګاڼه چې دوی کشف کړي ول، بیا هم په لومړي ځل دې ستورو او فلکي اجرامو ته حرکت ورکولو او کله چې دا د خپل لارې او مسیر څخه منحرف شي هغه بیرته خپل مسیر او لارې ته د رابرابرولو لپاره د الله تعالی د وجود قائل وه، او ویل به یې چې د لومړي ځل لپاره دا فلکې اجرام الله تعالی په حرکت راوړي دي، او کله چې دا د خپل مسیر او لارې څخه منحرف شي نو بیرته یې الله تعالیمسیر برابروي.

د نیوټن نه وروسته «لایب نیتس» (۱۶۴۶- ۱۷۱۶)–یوه الماني فیلسوف او ریاضی پوه– د نیوټن د دې نظریې په اړه چې الله تعالی د سیاراتو او فلکې اجرامو د مدار او لارې څخه د انحراف په صورت کې مداخله کوي او د هغوی لاره او مسار سموي داسې ویل: د نیوټن خدای یو ماشین جوړوونکی (مستري) دی او هغه هم داسې ماشین جوړوونکی (مستري) چې داسې ماشینونه جوړوي چې خپل کار ته د ادامې ورکولو لپاره بار بار جوړولو ته اړتیا لري!.

د نیوټن نه وروسته پییر سیمون لاپلاس (۱۷۴۹-۱۸۲۷) مشهور فرانسوي ریاضي دان او عالم فلکیات د نیوټن دا تصور مسترد کړ او ویې ویل چې د فلکې اجرامو او سیاراتو د انحراف د تصحیح په اړه نیوټن د دې څخه عاجز وه چې د خپلو قوانینو په رڼا کې هغه واضح کړی شي نو ځکه هغه دې ته اړ شو چې خدای دې جهان کې را دخیل کړي، اصلا خدای ته اړتیا نشته ځکه چې دا سیارات په یوه نسبتا اوږده دوره کې په خپلو کې یو د بل مسیر او لاره تصحیح کوي، له دی امله د خدای مداخلې او دخیل کولو ته اړتیا نشته، نو د خدای د وجود فرضیه هم بې ځایه ده.

همدا راز د لومړي ځل لپاره د دې سیاراتو او فلکي اجرامو په حرکت د راوستلو لپاره هم د خدای د وجود فرضیې ته اړتیا نشته ځکه چې د هغو دا حرکت د (سحابي فرضیې) (یا د مرکز څخه د قوت د تیښتې فرضیې)[2] په نتیجه توضیح کړ، او د دې د ثابتولو کوښښ یې وکړ چې اصلا د الله د وجود ثابتولو ته اړتیا نشته، او هر څه باید د طبیعي قوانینو په رڼا کې توضیح او تعلیل کړی شي.

له همدې امله کله چې ناپلیون د لاپلاس نه پوښتنه وکړه چې اوریدلي مې دي چې تاسې د دې کائناتو د نظام په اړه یو لوی کتاب لیکلی دی، مګر په هغه کې مو د دې کائناتو خالق ته یوه اشاره هم نه ده کړې! لاپلاس ځواب ورکړ: زه داسې کومې فرضیې ته اړتیا نه لرم[3].

په دې توګه تجربوي علم د لاپلاس په ذریعه دې نتیجې ته ورسید چې نوره نو د الله تعالی د وجود فرضیې ته اړتیا پاتې نه شوه، او تجربوي علوم د دې نړۍ په تبیین او توضیح کې یوازنی مصدر وګرځید.

او کله چې تجربوي علم نور پرمختګ وکړ او د پرمختګ داسې مرحلې ته ورسیده چې د خلکو سترګې یې بریښولې نو په تدریج سره د پوهانو او فکري قیادتونو او د هغو له لارې د عامو خلکو په اذهانو کې دا عقیده پیدا شوه چې د تجربوي علم (ساینس) په ذریعه د بشریت هر ډول مسایل حل کیدل ممکن دي، او علم، ترقي او پرمختګ د طبیعي قوانینو په نتیجه کې رامنځ ته شوي، نو له دی امله اصلا دین ته کومه اړتیا پاتې نشوه، هر څه باید همدې طبیعي/ مادي قوانینو ته منسوب کړی شي.

په دې اړه جولیان هکسلي (چې یو معاصر فیلسوف او د توماس هکسلي د یونسکو پخواني رئیس زوی دی) دا ادعاء لري چې د علم پرمختګ د خدای لپاره ځای نه دی پریښی، هغه وایي : زه فقط دا کولی شم چې دا ساده حقیقت واضح کړم چې د علم پرمختګ ماوراء الطبیعیات وجود په عامه توګه او خدای وجود په ځانګړې توګه د خلکو د یو لوی شمیر لپاره ناقابل دفاع ګرځولی دی[4].

د دې ترڅنګ دا عقیده هم راسخه شوه چې نه یوازې مادي قضایا بلکې هر ډول معرفت باید د همدې (تجربې) له لارې تر لاسه شي، ځکه یوازې تجربه او ساینسي- تګلاره ده چې د حقیقت او واقعیت د کشف معیار بلل کیږي، بل هیڅ مصدر او بله هیڅ تګلاره حقیقت او معرفت ته د رسیدو وسیله نشی بلل کیدی، له دې امله نه یوازې ساینسي علوم بلکې ټول انساني علوم هم که غواړي چې حقیقت او واقعیت ته ورسیږي نو باید د همدې تګلارې او منهج څخه کار واخلي.

د اتلسمې پیړۍ یو فرانسوي فیلسوف هولباخ (۱۷۲۳ـ ۱۷۸۹) په دې اړه وایي:(دا فیزیک او تجربه ده چې باید انسان په خپلو ټولو څیړنو کې ترې کار واخلي، هغه باید دیني، اخلاقي، حکومت او سیاست، علوم، هنرونه او حتی په خوشحالی او غم کې د دې (تجربې او فیزیک) څخه مرسته ترلاسه کړي)[5].

په دې توګه علم ګرایي (**Scientism**) د فلسفې او فکر میدان ته هم داخل شو، او د خپل تاثیر لاندې یې راوستله، همدې تفکیر او فلسفې ته په پیل کې (طبیعي فلسفه) ویل کیده، او همدا په لږ تطور او پیشرفت[6] سره وضعي فلسفه بلل کیږي، څرنګه چې فلسفه او فکر (لرلید) د ژوند د هر اړخ سره اړیکې لري، او همدا فکر او فلسفه ده چې د ژوند په هر میدان کې د انطلاق لپاره بنسټ مهیا کوي نو له دې امله په غربي تمدن د دې اغیزې ډیرې زیاتې وي، مګر څرنګه چې زموږ هدف دلته د غربي تمدن د لرلید او عقیدې بیانول دي نو له دی امله دلته به یوازې هغه اغیزې او اثرات لږ په تفصیل سره

---

[1] لکه مخکې چې مو ورته اشاره وکړه، د نور تفصیل لپاره وګورئ تکوین العقل الحدیث جون هرمان راندل ج ۱ص ۳۲۹، د الطریقة الجدیدة تر عنوان لاندې.

[2] سره له دې چې دا فرضیه غیر علمي ده او فیزیک پوهانو په دقیقه توګه دا نقد کړې ده، مګر په هغه وخت کې یې خپله اغیزه درلوده.

[3] الدین والعلم الحدیث، ولتر ستیس، ترجمه امام عبد الفتاح امام، ص۱۰۸ـ ۱۰۹.

[4] ددې لپاره وګورئ: از علم سکولار تا علم دینی، مهدی ګلشنی، پژوهشګاه علوم انسانی و مطالعات فرهنګی، چاپ اول، 1377، ص 26-27.

[5] ددې لپاره وګورئ: از علم سکولار تا علم دینی، مهدی ګلشنی، پژوهشګاه علوم انسانی و مطالعات فرهنګی، چاپ اول، 1377، ص 21.

[6] ځکه چې کونت وایي چې طبیعي فلسفه خو یواځې په تجربوي علومو کې منحصره وه او وضعي فلسفه د هغې ترڅنګ انساني علوم هم تر خپل پوښښ لاندې راوړي، یعنې همدا تجربوي تګلاره او منهج انساني علوم هم تر خپل پوښښ لاندې راولي، ددې لپاره کونت وایي: (هناک بدون شک تشابه کبیر بین فلسفتي الوضعیة وما یفهمه العلماء الإنکلیز من ذلک منذ نیوټن علی الخصوص بالفلسفة الطبیعیة....) وګورئ: کونت: الفلسفة والعلوم، ص ۱۲، تألیف: بیار شیري، ترجمه: د. سامي ادهم، المؤسسة الجامعیة للدراسات والنشر والتوزیع، بیروت، لبنان، الطبعة الاولی عام ۱۹۹۴.

بیان کړو چې علم ګرايي (Scientism) د ديني عقائدو او باورونو په ميدان کې درلودې، که په خلاصه ډول ووايو نو دا اغيزه د طبيعيت ګرايي د عقيدې (چې هغه د الحاد دويم نوم دی) ترسيخول ؤ، دا په ډير لنډو ټکو کې د الفلسفة المعاصرة فى أوربا مؤلف أ. م. بوشنسکي داسې کوي:"في نفس هذا الوقت أدى تقدم العلوم الطبيعية إلى ميلاد التصور المادي للكون الذي تطور واتسع طالما لم يجد أمامه أية فلسفة معارضة تقاومه" په همدې وخت کې د طبيعي علومو پرمختګ د نړۍ په اړه د (طبيعت ګرايي) د تصور په راپيدا کيدلو تمام شو، هغه تصور چې د کومې معارضې فلسفې د نه موجوديت له امله يې ښه پرمختګ وکړ.

همدا خبره بالضبط برتراند رسل په تفصيل سره په خپل يو کتاب کې کړې ده، دلته د هغې عبارت ـ که څه هم اوږد دی ـ نقل کوم ځکه چې ډيره ښکلې خلاصه ده، هغه وايي : (انبثقت عن أعمال الرجال العظام للقرن السابع عشر نظرة جديدة إلى العالم. هذه النظرة بالتحديد و ليس أي حجج اخرى كانت السبب في تآكل الاعتقادات ب"المعجزات" و "السحر" و "الأرواح الشريرة" و"نذر الشؤم" .... وغيرها، إنني أعتقد بوجود ثلاثة مكونات ذات أهمية خاصة في تكوين النظرة العلمية التي سادت القرن الثامن عشر وهي:

- أن بيانات الحقائق يجب أن تبنى على الملاحظة وليس على اشتشهاد غير مسند.
- أن العالم المادي يتمتع بنظام ذاتي الفعل و ذاتي الديمومة تخضع كافة التغيرات فيه إلى قوانين الطبيعة.
- أن الأرض ليست مركز الكون، ومن المحتمل أن الإنسان ليس غاية الكون (في حال كان للكون غاية) و أن الغاية إضافة إلى ذلك مفهوم غير ذي نفع علميا.

هذه الفقرات شكلت ما يدعى ب"النظرة الميكانيكية" التي حاربها رجال الكنيسة، و أدت إلى توقف الاضطهاد و تبنّي وجهة النظر الإنسانية بصورة عامة"[1].

د اولسمې پيړۍ د لويو شخصيتونو د علمي اعمالو په نتيجه کې د نړۍ او کائناتو په اړه يو نوی لرليد راپيدا شو، همدا نوی لرليد وه او له دې پرته نور هيڅ دلايل نه ؤ چې د هغې په نتيجه کې د (معجزاتو)، (سحر)، (پيريانو او شريرو ارواحو) او (بد فالی) ... او داسې نورو شيانو په اړه عقائد کمزوري او له منځه ولاړل (دلته د دې هدف ټول ميتافيزيکي عقائد دي، چې په دې کې په الله باندې عقيده، په پرښتو او نورو ټولو غيبياتو پورې اړونده عقايد شامل دي) زما په عقيده د هغه علمي لرليد (طبيعت ګرايي) چې په اتلسمه پيړۍ کې خپور شو لاندې درې د ځانګړې اهميت درلودونکي اجزاء او عناصر يې درلودل، :

د حقائقو دلايل بايد چې په ملاحظه او تجربه باندې مبني وي، نه په غير ثابت شوي نقل باندې (يعنې د حقيقت د اثبات لپاره يوازينۍ لار د ملاحظې او تجربې لار ده، حقيقت د ديني کتابونو[2] څخه په نقولو باندې نه ثابتيږي).

دا نړۍ او کائنات په داسې نظام مشتمل دي چې په خپل وجود او د وجود په استمرار کې په خپل ځان متکي دي (يعنې نه په خپل وجود کې کوم خارجي قوت (الله تعالی) ته اړ دي، او نه د وجود په استمرار کې چا ته محتاج دي بلکې پخپله موجود هم دی او خپل وجود هم پخپله ساتي) په دې کائناتو کې ټول تغييرات د طبيعي او مادي قوانينو تابع دي.

ځمکه د دې کائناتو مرکز نه دی، او احتمال دا دی چې انسان د دې کائناتو اصل هدف نه وي (په داسې حال کې چې د دې کائناتو کوم غرض او غايت وي) برسيره پر دې د کائناتو د غرض او غايت قضيه يو داسې قضيه ده چې هيڅ ډول علمي ګټه پرې نه ده مرتبه.

دا (مخکې) فقرات د هغه (ميکانيکي لرليد/ طبيعت ګرايي) عناصر دي چې د کليسا مشران د هغې پر ضد ؤ، او په نتيجه کې يې ظلم بند شو، همدا راز د همدې لرليد په نتيجه کې په عامه توګه اومانيستي تصور خپل کړی شو. د طبيعت ګرايي د عناصرو کوم اجمال چې په پورتني عبارت کې برتراند رسل ذکر کړی دی، د دې تفصيل په لاندې نقاطو کې ذکر کوو:

أ : داکائنات په بشپړه توګه مستقل دي او هيڅ بيرونی قوت ته اړ نه دي

دطبيعت ګرايي يا علمي لرليد لومړی اصل دا دی لکه برتراند رسل چې وايي : "إن العالم المادي يتمتع بنظام ذاتي الفعل و ذاتي الديمومة، و تخضع كافة التغيرات فيه إلى قوانين الطبيعة"[3] دا مادي نړۍ د يوه داسې نظام څخه

برخورداره ده چې هغه په خپل پيدايښت او استمرار کې په خپل ځان متکي دی، او په دې کې منځ ته راتلونکي ټول بدلونونه، اوښتونونه او تغييرات د مادي قوانينو تابع دي.

د دې معنی دا ده چې دوی عقيده لري چې دا مادي نړۍ او دا طبيعي کائنات په هر څه کې مستقل دي، نه په خپل پيدايښت کې د الله تعالی او يا کوم ما وراء الطبيعي موجود محتاج دي او نه په خپل استمرار کې د چا محتاج دي، دلته چې هر څه صورت نيسي- هغه د همدې طبيعي او مادي اسبابو او لاملونو په نتيجه کې رامنځ ته کيږي، دا يوازې د کوم فلسفي مذهب رأيه نه وه بلکې دا يو عام موج وه چې ټول غربي فلسفي مذاهب د ټولو داخلي اختلافاتو سره سره د دې قائل ؤ، په دې اړه د الاتجاهات الفلسفية المعاصرة فى اوربا مؤلف وايي : "وقد حلت عدة مذاهب متأثرة بالعلم محل المثالية الألمانية بعد هيجل، ولنذكر أولا المادية الألمانية عند فويرباخ (1804- 1872) و موليشُط (1822- 1893) و بوخنز (1824- 1899) و كارل فوجت (1817- 1895) وقد نفت مذاهبهم العقل ذاته و دافعت عن الحتمية الشاملة.

ولنذكر بعد ذلك الفلسفة الوضعية التي أسسها في فرنسا أوجست كونت (1798- 1857) و يتبعه جون استيوارت مل (1806- 1873) في انجلترا، و أرنست لاس (1837- 1885) و يودل (1848- 1914) في ألمانيا، و قد رأي هؤلاء جميعا أن الفلسفة ليست إلا تجميعا لنتائج العلم، العلم مأخوذا بالمعنى الميكانيكي"[4]. د هيګل نه وروسته د علمي جريان

---

[1] أثر العلم في المجتمع، تأليف: برتراند راسل, ص 26- 27.

[2] چې کله ورته تراث (Tradition) او کله ورته نقل وايي.

[3] اثر العلم فی المجتمع ص ۳۳.

[4] الفلسفة المعاصرة في أوربا ص 29، تأليف: إ. م. بوشنسكي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة عالم المعرفة رقم: 165، الكويت.

(ماشيني جريان چې هغه همدا د طبيعت گرايي فلسفه ده) څخه متأثر زيات شمير مذاهبو د الماني مثالي فلسفې ځای ونيوه، چې د فويرباخ (1804ـ 1872)، موليشُط (1822ـ 1893)، بوخنز (1824ـ 1899) او کارل فوجت (1817ـ 1895) الماني مادي فلسفه تر ټولو دمخه د يادولو وړ ده، دوی (تر دې حده ميکانيکي تصور درلود چې) د دوی مذاهبو پخپله عقل هم مسترد کړ، او د بشپړ حتميت (د حتميت څخه مراد دا دی چې طبيعي/مادي قوانين حتمي دي، يعنې کله چې سبب موجود شي نو بيا د مسبب د موجوديدلو لپاره بل څه ته اړتيا نشته چې دا پخپله د الله انکار دی)څخه به يې دفاع کوله.

له دې وروسته بايد د هغې وضعي فلسفې يادونه وکړم چې په فرانس کې يې أوجست کونت (1798- 1857) بنسټ کيښود، او په انگلستان کې جون استيوارت مل (1806- 1873) او په المان کې أرنست لاس (1837- 1885) او يودل (1848- 1914) د هغې په نقش قدم روان ؤ، د دې ټولو له نظره فلسفه يوازې د علم د نتائجو د راجمع کولو نوم وه، علم د هغې په ميکانيکي معنی باندې .

ددې عبارت څخه دا په ډاګه گيږي چې د غرب تقريبا ټول مذاهب ددې قائل ؤ چې دا کائنات په ماشيني توګه کار کوي، نه په خپل وجود کی کوم غيبي قوت ته اړ دي او نه په خپل استمرار کې، او نه په هغه بدلونونو کی چې په دی کی منځ ته راځي.

ب: د فاعلي علتونو په بنسټ د نړۍ ميکانيکي تفسير

دين په خپل نظام کې کائنات او نړۍ باهدفه ګڼي، او د کائناتو ټولې پديدې د اهدافو او غاياتو په بنسټ تعليلوي، خو تجربوي علوم اصلا دا ډول تعليل او څرګندونې نه مني، بلکې هر ډول کَوني پديدې د فاعلي علتونو په بنسټ تفسير او توضيح کوي، طبيعي مسأله ده چې فاعلي علتونه او اسباب د غائي علتونو سره هيڅ تناقض نه لري ځکه چې دا فاعلي علتونه هم د هغې ارادي تابع دي چې الله تعالی يې د کائناتو په اړه لري.

(ايان باربور) د طبيعت گرايانو د دې دريځ په اړه وايي : (د اهدافو او غاياتو پلټنه تر ډيره حده پورې د دې نتيجه وه چې هر شی د موجوداتو په لړۍ کې خپل ځای او مرتبه لري، ځکه چې هغه د داسې خدای مخلوق دی چې هغه هدف او غرض لري، فرض کړئ که يو څوک پوښتنه وکړي: اوبه ولې په دومره درجه په جوش راځي؟ عصري عالم شايد د دې لپاره يو معينه او معلومه درجه حرارت د هر موجود د ماليکولونو د جوړښت سره اړونده قوانينو او نظرياتو په رڼا کې وټاکي (او ووايي چې دې درجې ته د حرارت په رسيدلو دا مايع جوش کيږي)، مگر په پای کې داسې يوې نقطې ته رسيږي چې ووايي : دا يو قطعي حقيقت دی چې هيڅ ډول توجيه نه مني، او دا سوال چې ولې داسې دی يو بې معنی او بې مفهومه سوال دی)(1).

د يوې واقعي غايې توضيح د هغې واقعي يو هدف او غايي علت په ګوته کولو ته ويل کيږي، او د هغې د علت فاعلي توضيح دې ته ويل کيږي چې د کومې واقعې ماشيني يا ميکانيکي توضيح وکړی شي، چې دې ته موږ د طبيعي قوانينو په بنسټ توضيح او تبيين هم ويلی شو، د تجربوي علم يوه مهمه ځانګړتيا دا ده چې د نړۍ په اړه د هغې لرليد ماشيني يا ميکانيکي(2) دی،

يعنې نړۍ ته د يو ماشين په حيث ګوري، او په کلي توګه يې د نړۍ په اړه د غايت او مقصد تصور له منځه وړی دی(3).

د نړۍ په اړه لرليد کې دا انقلاب د ګاليلو په لاس رامنځ ته شو، هغه د دې فکر بنسټ کيښوده چې بايد د نړۍ د واقعاتو او حوادثو توضيح د غائي علتونو(4) پرځای د فاعلي علتونو(5) په اساس صورت ونيسي(6).

بيا دا فکر د نيوټن په لاس خپل اوج ته ورسيد، او د اوولسمې پيړۍ د علمي انقلاب نه وروسته دې خبرې چې د کائناتو طبيعي پديدې د يو ماشين په څير دي نو نه بايد د هغې لپاره هدف ولټول شي، بلکې د همدې طبيعي قوانينو په بنسټ تفسير او توضيح کړی شي د يو منل شوي حقيقت حيثيت اختيار کړ، او دې فکر چې دا نړۍ او کائنات د يو ماشين په څير دي ټوله اروپا په ډير سرعت سره ونيوله، او ډير غربي مفکرين په دې عقيده شول چې نه يوازې دا چې دا جهان يو ماشين دی بلکې په دې کې هر يو شی ځان ته يو وړوکي ماشين دی.

هوبز (۱۵۸۸- ۱۶۷۹) د انسان بدن د يو ماشين سره مقايسه کړ(7)، د يويد هيوم (۱۷۱۱- ۱۷۷۶) په اتلسمې پيړۍ کې ليکي: (خپل شا او خوا دنيا باندې نظر واچوئ د يو لوی ماشين څخه پرته به بل څه ونه وينئ چې په بې شميره وړو ماشينونو باندې تقسيم شوی دی)(8).

په همدې بنسټ آن تر نن ورځې په غرب کې نړۍ ته د همدې ماشيني لرليد نه کتل کيږي، او هر ډول غايي توضيح او تفسير غيرعلمي بلل کيږي، برتراند رسل په دې اړه ليکي: (نحن نعلم الغاية فی العلاقات الانسانية، ويمکننا أن نفترض وجود غايات کونية لکن العلم ينص علی أن الماضي هو الذي يقرر المستقبل وليس العکس، لذا فإن الأسباب الغائية لاتوجد في السرد العلمي لواقع العالم)(9) موږ په دې پوهيږو چې په انساني اړيکو کې غائي اهداف شته، او دا هم ممکنه ده چې کَوني او طبيعي غايات او اهداف هم فرض کړو، مګر علم (ساينس) په دې تصريح کوي چې ماضي د آينده په ټاکلو کې مؤثره ده (يعني ماضي چې سبب دی هغه په مستقبل چې مسبب دی مؤثره ده) د دې عکس خبره نه ده (چې مستقبل دې په ماضي کې مؤثر شي، يعنې غايات او اهداف چې هغه مستقبلي شيان دي هغه دې په ماضي کې مؤثر شي) د همدې امله په علمي توګه د نړۍ د حوادثو په بيان کې د غائي اسبابو لپاره هيڅ ځای نشته.

---

(1) علم ودين، تأليف: ايان باربور، ترجمه: بهاءالدين خرمشاهی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، 1362، ص 20.

(2) Mechanical explanation

(3) الدين والعلم الحديث، ولتر ستيس، ترجمه امام عبد الفتاح امام، ص 32- 33.

(4) Final causes

(5) Efficient causes

(6) د تفصيل لپاره يې وګورئ: تکوين العقل الحديث تاليف: هرمان راندال، ترجمه : جورج طعمه ج۱ ص ۳۵۱- ۳۵۵.

(7) الدين والعقل الحديث، تاليف ولتر ستيس، ترجمة: امام عبد الفتاح امام، ص ۱۱۸.

(8) الدين والعقل الحديث، ص ۱۱۸.

(9) اثر العلم في المجتمع، برتراند رسل ص 33.

له دې وروسته وايي : د ډاروین کار په دې اړه ډېر مؤثر او قطعي وه، په علم حیاتیات (بیالوژي) کې د ډاروین تأثیر په فلکیاتو کې د ګالیلو او نیوټن د تأثیر سره برابر دی، او دا ځکه چې مخکې دا عقیده حاکمه وه چې هغه حیوانات ژوندي او باقي پاتې کیږي چې د چاپیریال سره برابر کړی شي، او د چاپیریال سره د ژوو ځان برابرول د الله تعالی د ارادې او عنایت پورې تړل کیدل (یعنې په غائي توګه تفسیر کیدل) د رسل له نظره به دا تفسیرات ډیر څله عجیب او غریب هم ؤ، مګر د رسل له نظره ژوو ته د ډاروین میکانیکي تصور او (التنازع على البقاء) او (البقاء للأصلح) نظریو د غائي تبریر او الهي ارادې پرته موږ ته د چاپیریال سره د ژوو د ځان برابرولو تفسیر را په ګوته کړ،

د همدې امله (چې دا نظریات غائي تفسیر له منځه وړي، او میکانیکي توضیح او تفسیر ممکن ګرځوي) د ډاروین د ارتقاء فکر ډېر خلک منې سره له دې چې د پیدایښت د کیفیت په اړه د هغه له نظریاتو سره مخالف هم دي[1].

ج: د ماورائی تفسیراتو له منځه تلل او د الله تعالی حذفول

د کائناتو د میکانیکي او ماشیني تفسیر چې د تجربوي علومو روح دی، منطقی نتیجه دا ده چې ما وراء الطبیعي تفسیرات او ورسره د خدای تصور هم له منځه ولاړل. او دا ځکه چې کله تجربوي علم دې نتیجی ته ورسیده چې د هیڅ طبیعي پدیدې په تفسیر کې باید د غایي تعلیل څخه کار وا نه اخیستلی شي، او په عین حال کې یې دا هم و پتېیله چې باید یوازې د فاعلي عللو په رڼا کې تفسیر او تبیین کړی شي، او له بلی خوا نه یې دا هم ثابته اومتعینه ده چې فاعلي علت یوازې او یوازې په طبیعي قوانینو او حوادثو کې منحصر دی نو آیا په داسې یو تصور کې د الله د وجود لپاره کوم ځای پاتې کیږي؟ .

لکه مخکې مو چې وویل په پیل کې ګالیلو او بیا نیوټن سره له دې چې د فلکي اجرامو د حرکت په اړه دا عقیده درلوده چې دا د طبیعي قوانینو سره سم حرکت کوي، مګر د لومړي ځل لپاره د دې په حرکت راوستلو کې د الله تعالی په موجودیت قائل وه، همدا راز د دې فلکي اجرامو او سیاراتو د خپل مسار او لارې څخه د انحراف په صورت کې هم دوی دا نظر درلود چې د الله تعالی د تدخل په نتیجه کې خپل مسار ته بیرته راګرځي، مګر بیا وروسته لاپلاس له دې څخه هم یو ګام وړاندې ولاړ او د دې قائل شو چې لکه څنګه

چې الله تعالی د کائناتو په بقاء کې کوم رول نه لري همدا راز د هغې په پیدایښت کې هم رول نه لري، ځکه د هغې له نظره د سیاراتو منځ ته راتلل د سحابي فرضیې په نتیجه کې ممکن دي، همدا راز سیارات په خپلو کې د حرکت د یوې اوږدې دورانیې په ضمن کې یو د بل مسار او د لارې انحراف سموي نو له دی امله د الله تدخل ته اصلا اړتیا نشته، او نه د الله د وجود فرضیې ته اړتیا شته، په دې توګه د کائناتو په حوادثو او پدیدو کې د الله او هر ډول ما ورائي قوت مداخله له منځه ولاړه، ځکه ټول طبیعي حوادث په ځنځیري شکل یو د بل سره په داسې شکل تړلي دي چې مخکیني د ورستنیو لپاره د علت او سبب حیثیت لري او روستني د مخکینیو لپاره د مسبب حیثیت لري، او دا اړیکه داسې منظمه او همیشه تکراریدونکې ده چې د یو حتمي او قطعي قانون شکل یې اختیار کړی دی، په دې معنی چې په هر ځای او هر وخت کې دا سبب موجود شي نو د مسبب موجودیدل ورسره حتمي[2] دي.

ولتر ستیس وایي :" والمعتقد العلمي الذي يقول: إن أية ظاهرة مهما تبدو غامضة لا ينبغي تفسيرها عن طريق أسباب فوق الطبيعة، وقد تجمدت في فكرة "المطلق" منذ عصر نيوتن، فلا ينبغي أن يكون هناك استثناء للقانون العلمي في أي مكان، و أصبح من الإجراءات المقررة في العلم أن أية ظاهرة نعجز الآن عن تفسيرها بالقوانين الطبيعية فلا بد أن نقول أن هذه القوانين تظل مع ذلك موجودة، و ينبغي البحث عنها"[3].

د نیوټن د زمانې نه تر اوسه پورې دې عقیدې چې هیڅ پدیده ـ هرڅومره چې عجیبه او غریبه هم وي ـ باید د ما وراء طبیعي اسبابو محصول و نه ګڼلی شي او نه د ما وراء الطبیعي اسبابو په بنسټ تفسیر کړی شي، د یوې مطلقې او قطعي عقیدې شکل اختیار کړی دی، له دې امله د علمي منهج کار دا دی چې د طبیعي قوانینو څخه د هیڅ ډول استثناء منلو ته تیار نه شي، که چیرې کومه داسې پدیده وجود ولري چې موږ د هغې د مادي او طبیعي تعلیل او تفسیر توان ونه لرو د هغې په اړه دا عقیده ولرو چې د هغې به طبیعي اسباب وي او باید د هغې په لټه کې واوسو.دا قانون یوازې په فلکیاتو کی منحصر نه دی بلکې دا د معرفت په ټولو څانګو کې جاري دی، دا په تفصیل سره جون هرمان راندل ذکر کړی دی[4].

د دې معنی دا هم ده چې انسان د دوی له نظره اصلا باید په دې اړه فکر و نه کړي چې دا کائنات اصلا له کوم ځای نه پیدا شوي دي، ولې منځ ته راغلي دي، ځکه دا ما ورائي تفسیراتو ته لاره هواروي، او دا ډول سوالونه اصلا د انسان لپاره ګټور نه دي[5]، ددوی له نظره انسان یوائې باید په دی فکر وکړي چې دا کائنات څنګه د ځان تابع کړي، او څنګه تری استفاده وکړي، همدا ګټور سوال دی او فایده پری مرتبیږي، همدا تصور وه چې په اوسنی زمانه کې یې د نفعي الحادي فلسفې د رامنځ ته کیدو لپاره لاره هواره کړه. طبعا د دې معنی دا هم ده چې هر ډول معجزات او خارق عادت شیان چې په دیني نصوصو کې وارد شوي دي د دې قانون له مخې ټول نادرست او مردود دي، ځکه هغه ټول په ما ورائي تعلیل باندې ولاړ دي.

د: د اخلاقو نسبي کېدل او د ارزښتونو له منځه تلل

د طبیعت ګرایی چې د علم ګرایی په نتیجه کې رامنځ ته شوه، د دې یوه بله نتیجه دا شوه چې د اخلاقي ارزښتونو مرجعیت د دین او الله نه انسان ته منتقل شو، او دا ځکه چې د علم ګرایی د تصور سره سم کله چې خدای د دې کائناتو په حوادثو او پدیدو کې هیڅ ډول دخل نه لري نو انسان هم د دې قاعدې څخه مستثنی نه دی، ځکه چې انسان هم د دې کائناتو د طبیعي پدیدو څخه یوه پدیده ده، هغه هم د دوی له نظره د یو ماشین په څیر عمل کوي، د هغه د تعامل لپاره هم هیڅ ډول غایي

---

(1) اثر العلم فی المجتمع برتراند رسل ص ۳۳- ۳۴.

(2) ساینس پوهان اوس دا حتمیت یوه خرافه او بی اساسه خبره بولي، او وایي چې هیڅ قانون حتمي نه دی، په دی اړه به وروسته کله بحث وکړو، خو دلته دومره ویل غواړو چې په دی خبره چې کوم څه ولاړ وي هغه بی اساسه دي، ځکه اساس یې متنازع دی.

(3) الدين والعلم الحديث، ولتر ستيس، ص 114.

(4) تکوین العقل الحدیث ج ۲ ص ۲۷۹، ج ۲ ص ۱۰۹-۱۵۶.

(5) خو حقیقت دا دی چې دوي دی سوالونو ته ځواب نه لري، ځکه دی ډول سوالونو ته بی معنی سوالونه وایي، چونکه ټول هر څه ددوي له نظره ماده ده نو د هغی په اړه باید دا سوال مطرح شي چې ددی څخه څرنګه ګټه پورته کړی شي.

تفسير لټول په کار نه دي، د هغه تعامل او اخلاق هم بايد د نورو پديدو په څير د ميکانيکي قواعدو او طبيعي اصولو او فاعلي عللو په بنسټ تفسير او توضيح کړی شي، که کوم ارزښت او غرض هم په نظر کې نيول کيږي نو بايد د همدې اصولو په بنسټ په نظر کې ونيولی شي.

له بله پلوه طبيعت هم يو ماشين او د عللو او اسبابو يو ځنځيري سلسله ده، هغه هيڅ کله د انسان لپاره د هدف او ارزښت مصدر نشي- ګرځيدلی، او څوک چې د طبيعت نه د ارزښتونو د ټاکلو توقع لري هغه په حقيقت کې د واقعيت او ارزښت ترمنځ تميز نه شي کولی.

له دې امله د علم ګرايي له نظره انسان بايد پرته له دې چې د دين تعليمات او مادي پديدې په نظر کې ونيسي د خپل ځان لپاره ارزښتونه، اصول، مبادئ او اخلاق د خپلو فردي او اجتماعي ژوند د تجربو په رڼا کې وټاکي، او څرنګه چې دا تجارب تغيير مومي او وخت تر بله او شخص تر بله بدليږي رابدليږي، همدا راز ګټه او تاوان تغيير مومي، نو له دی امله اخلاق او ارزښتونه هم همداسې د اوښتون په حالت کې دي او نسبي دي.

دکتور عبد الوهاب المسيري په خپل يو ډېر جالب کتاب (العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة) کې دا په جالب عبارت کې توضيح کوي چې د طبيعت ګرايي په نتيجه کې انسان د غربي تمدن له عقيدې او نظره څنګه انساني ارزښتونه له لاسه ورکوي او د يو مادي او طبيعي پديدې سره مشابهت پيدا کوي او همدا عقيده او نظر د اخلاقي ارزښتونو په نسبيت باندې منتج کيږي، هغه وايي :"أولى المصطلحات الوصفية هو مصطلح "التطبيع" (Naturalize) بمعنى رد الظواهر إلى الطبيعة/المادة أو القانون الطبيعي باعتباره مرجعية نهائية كامنة وقانونا عاما يسري على كل من الطبيعة المادية والطبيعة الإنسانية لايفرق بين أحدهما والآخر. والتطبيع يفترض أن ثمة وحدة كاملة بين العلوم الطبيعية والعلوم الإنسانية، و أن الإنسان جزء لا يتجزأ من الطبيعة، رغباته طبيعية (أي مادية) و معرفته تتلخص في اكتشاف قوانين الحركة أو الطبيعة/ المادة (وهي القوانين التي تؤكد وحدة الطبيعي/المادي بالإنساني وتساويهما). إن ما يحكم الإنسان والطبيعة هو القانون الطبيعي، والإنسان إنسان طبيعي، و لهذا ليست له مكانة أو منزلة خاصة في النظام الطبيعي، إذ أن الطبيعة/ المادة لاتعرف هدفا أو غاية، والنزعة الطبيعية (Naturalism)هي القول بأن الإنسان إن هو إلا كائن طبيعي تحركه غرائزه الطبيعية، و سائر مكوناته الحضارية والإنسانية التي تفصله عن عالم الحيوان والطبيعة ما هي إلا قشور سطحية لا علاقة لها بالجوهر الإنساني"[1].

دکتور عبد الوهاب المسيري د غربي تمدن هغه اصطلاحات ذکر کوي چې د دې تمدن ځانګړتياوې را په ګوته کوي، هغه وايي : د دې وصفي اصطلاحاتو (هغه اصطلاحات چې نقدي نه دي بلکې يوازې غربي تمدن په خپل اصلي شکل معرفي کوي) څخه لومړی اصطلاح تطبيع (طبيعي کول) چې په انګليسي- کې ورته (Naturalize) و يل کيږي، چې معنی يې دا ده چې ټولې پديدې طبيعت/مادي يا مادي قانون ته راجع کړی شي په دې اعتبار چې دې (طبيعي قانون) ته نهائي او بشپړ مرجعيت حاصل دی، او دا يو داسې عام قانون دی چې مادي طبيعت او انساني طبيعت دواړو باندې تطبيقيږي، او په دې دواړو کې هيڅ فرق نه کوي، د تطبيع (طبيعي کول) په مفهوم کی دا هم شامل دي چې د طبيعي علومو او انساني علومو ترمنځ بشپړ يووالی قائم دی، او انسان د طبيعت/مادې يو نه بيليدونکې جزء دی، د دې (انسان) رغبتونه طبيعي (مادي) دي، د دې معرفت او علم په دې کې را خلاصه کيږي چې د حرکت او طبيعت/مادي قوانين کشف کړي (او دا هغه قوانين دي چې په دې تاکيد کوي چې مادي/طبيعي شيان او انسان بالکل يو شی دي او هيڅ فرق پکې نشته) په انسان او طبيعت باندې چې کوم قانون حاکم دی هغه طبيعي قانون دی، او انسان طبيعي/مادي انسان دی، د همدې امله دا (انسان) په مادي/ طبيعي نظام کې کوم ځانګړی ځای نه لري، او دا ځکه چې ماده/طبيعت هيڅ کوم هدف او غرض و غايت نه پيژني، او طبيعت ګرايي (چې په انګليسي کې ورته (Naturalism) وايي) د دې معنی په دقيقه توګه همدا ده چې انسان يو مادي/ طبيعي موجود دی، د هغه طبيعي غريزې هغه په تحرک راولي، او هغه ټول تمدني او انساني عناصر چې هغه د حيوان څخه انسان جلا او متميز کوي (چې اخلاقي ارزښتونه روحي اړخ هم د همدې جملې څخه دي) هغه سطحي

او بی معنی شيان دي او د انساني جوهر او حقيقت (چې هغه مادي/تطبيع دي) سره کوم تړاو نه لري.

له دې وروسته دکتور عبد الوهاب المسيري د غربي تمدن يو څه نور اصطلاحات په ګوته کوي چې هغه د دې تکمله ده، چې د هغې جملې څخه د نمونې په توګه يو يې(التعاقدية) دی، د (التعاقدية) کلمه په حقيقت کې د انګليسي کلمې (contractualization)ترجمه ده، چې لفظي معنی خو (تړوني تعامل) دی، او مفهوم يې دا دی چې د انسانانو ترمنځ د ترحم کومې اړيکې دي هغه د مادي ګټې او تاوان د دقيقو حساباتو لاندې نه راځي، د همدې امله دا مبهمې اړيکې دي، دا بايد په منضبطو تړوني اړيکو باندې بدلې شي، چې هغه د راکړې ورکړې او تعامل قابلې شي، د دې وجه همدا ده چې غربي تمدن ټولې نړی ته د يو بازار په سترګه ګوري چې انسان هم د دې بازار د مادي توکو څخه يو توکی دی، دا توکي هم بايد د هغه تعامل لاندې راشي چې په بازار کې د نورو توکو سره کيږي .

د همدې امله چې غربي تمدن انسان ته د يو مادي توکي په حيث ګوري لکه څنګه چې د دې مادي توکو په اړه قوانين بدليږي را بدليږي همداراز دلته هم ښه او بد بدليږي را بدليږي، په دې اړه يو غربي مفکر (توماس هوبز) چې د ګاليلو هم عصر وه، وايي : "كل إنسان من جانبه يمسي ما يسره و يبهجه خيرا، و ما يحزنه شرا، و بمقدار ما يختلف كل إنسان عن غيره في التكوين فإنه يختلف عنه أيضا فيما يتعلق بالتفرقة العامة بين الخير والشر، فليس هناك ما يسمى بالخير المطلق منظورا إليه بغير علاقة بأحد... فنحن نطلق كلمة الخير أو الشر على الأشياء التي تسرنا أو تحزننا"[2].

هر انسان له خپله پلوه څه چې هغه ته ښه ښکاري او خوند ورکوي، هغه ته ښه وايي، او څه يې چې غمجن کوي هغه ته بد وايي، په هر اندازه چې يو انسان د بل سره په شخصيت او جوړښت کې فرق ولري په هماغه اندازه د ښه او بد ترمنځ په عامه توګه فرق کولو کې يو له بل څخه توپير لري، د دې نسبيت په نظر کې د نيولو څخه پرته کوم شی د مطلق خير په نوم وجود نه لري... نو موږ د ښه او بد اطلاق په هغه څه کوو چې موږ خوشحاله کوي او يا مو غمجن کوي.

همدا مفهوم برتراند رسل د خپل کتاب (اثر العلم فی المجتمع) په شپږم درس کې د (المحاضرة السادسة العلم والقيم) تر عنوان لاندې په تفصيل سره د ثابتولو کوښښ کړی دی، هغه د دې کوښښ کوي چې دا ثابته کړي چې د اخلاقياتو او ارزښتونو په اړه د نفعي فلسفې (پراګماتيزم) تصور درست دی، هغه په پيل کې وايي : (أما من كانوا أكثر راديكالية بين الفلاسفة الفرنسيين، ولكونهم في خلاف مع الكنيسة، فكان لهم وجهة نظر أخرى، فهم لم يعترفوا بأن القوانين تحتاج إلى منزل للشرائع،

---

[1] العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة، ج1 ص 129- 130، الدكتور عبد الوهاب المسيري، طبع دار الشروق، الطبعة الأولى عام 2002م، القاهرة مصر.

[2] الدين والعلم الحديث، ص 49.

كما فكروا أيضا أن القوانين الطبيعية تستطيع توضيح سلوكية الإنسان، وقادهم ذلك إلى المادية و إلى نكران المشيئة الحرة، و تضمنت وجهة نظرهم أن ليس للكون غاية، و أن الإنسان قضية اعتراضية غير ذات دلالة"[1]. په دې عبارت کې رسل وايي چې راديکاله فرانسوي فلسفيان څرنګه چې د کليسا سره په اختلاف کې ؤ، نو د هغوی بيله رايه وه، نو هغوی د دې قائل نه ؤ چې قوانين هم د شريعت کوم نازلوونکي ته اړتيا لري، همدا راز هغوی فکر کاوه چې طبيعي/مادي قوانين د انسان سلوک تفسيرولی شي، دې تصور اوعقيدې هغوی په مادي ګرايي، او د يوې ازادې ارادې په انکار باندې قائل کړل، دوی په دې هم قائل ؤ چې د دې نړۍ کوم هدف، غرض اوغايت نشته، او دا چې د انسان قضيه يوه وقتي قضيه ده کوم تميز نه لري. يعنې انسان او ټول مادي موجودات يو حيثيت لري.

همدا د اوسنيو فلسفي او فکري مذاهبو رايه او عقيده هم ده استاذ بوشنسکي د خپل کتاب الفلسفة الأوربية المعاصرة په دويم باب کې چې د معاصرو مادي فلسفو د پيژندلو لپاره يې ځانګړی کړی دی وايي : "وهم طبيعيون لأنهم لا يرون في الإنسان إلا جزءا من كل، هو الطبيعة، و ينكرون بصفة عامة أن يكون الإنسان كائنا مميزا على الكائنات الطبيعية الأخرى"[2]. دا ټول فلسفي مدارس طبيعت ګرايان هم دي ځکه چې دوی انسان د طبيعت يوه برخه او جزء ګڼي، او د دې څخه انکار کوي چې انسان د نورو مادي کائناتو څخه کوم ځانګړی او متميز موجود وي.

دريم: د انسان په اړه د غربي تمدن تصور او عقيده

اوسنې غربي تمدن د انسان په اړه دوه متضاد تصورات لري، د دې دواړو تصوراتو بنسټيز هدف دا دی چې هر ډول ماوراء طبيعي تصوراتو ته خاتمه ورکړي او انسان د هر څه محور وګرځوي، له يوې خوا غربي تمدن او د دې تمدن فکري قائدين غواړي چې انسان د دې کائناتو مرکزي نقطه وګرځوي، او د هر څه محور يې جوړ کړي، هر ډول ازادي ورته ورکړي، او وايي چې انسان د هر څه لپاره مقياس او معيار دی، او د خپل ځان لپاره مرجعيت هم همدا انسان پخپله دی، او دا د دې لپاره کوي چې د دې په ذريعه د الله تعالی د مرکزيت تصور له منځه يوسي، انسان د هر ډول ديني سلطی څخه ازاد کړي، او دې ته يې وهڅوي چې د هر څه په باره کې د انسان انګيرنه او فيصله نهائي فيصله وبولي.

او په عين حال کې غواړي چې انسان داسې يو مادي او طبيعي توکی معرفي کړي چې د نورو طبيعي توکو او موجوداتو سره هيڅ توپير نه لري، په دې هم هغه مادي او طبيعي قوانين تطبيقيږي چې په نورو شيانو تطبيقيږي، بيا هلته انسان يو بعدي موجود ګرځي، د انسان يو بعد وي او هغه همدا مادي/ طبيعي بعد او اړخ، روحي اړخ اصلا د دوی له نظره وجود نه لري، هلته بيا داسې نه وي چې د جسد لپاره بيل قوانين وي او د روح او نفس لپاره بيل، د انسان ماضي، حاضر او مستقبل د همدې طبيعي/ مادي قوانينو په رڼا کې تفسير کيږي، د انسان لپاره مرجعيت همدا مادي قوانين ګرځي[3]، دا هم ددی لپاره کوي چې دا تصور له منځه يوسي چې الله تعالی دا انسان د يو متميز مخلوق په حيث د خپل عبادت لپاره پيدا کړی، او نور مخلوقات يې ددی د استعمال او فائدی لپاره پيدا کړي دي، نو بناء هلته يو خالق شته د هغی د هر شي په خلقت کې يو حکمت شته، دا تصور چونکه د الله تعالی په موجوديت منتج کيږي، او دی نتيجی ته رسيږي چې الله تعالی انسان د خپل عبادت لپاره پيدا کړی دی نو دا عبادت او دخلقت غرض بايد د وحي څخه واخيستل شي او انسان بايد د هغی سره سم خپل ژوند عيار کړي، ددی نتيجی څخه د تيښتی لپاره غربی تمدن د انسان په اړه دا نظر غوره کوي چې انسان هم د نورو مادي توکو په څير يو توکی دی، له هغوي څخه هيڅ توپير نه لري، په هغی هماغه قوانين تطبيقيږی کوم چې په نورو مادي موجوداتو تطبيقيږي، نو ويلی شو چې غربی تمدن د انسان په اړه خپل افکار په دوو انتهاګانو بناء کړي دي، او يواځی ددی لپاره چې انسان د الله تعالی د رالیږلي شريعت باندی د التزام څخه ليری کړي، دا دوه متطرف نظريات په لاندی ډول دي:

لومړی: د هيومانيزم د نظريی په بنسټ انسان د هر څه لپاره محور ګرځول، بلکه انسان د الله تعالی پرځای د کائناتو مرکز ګرځول، او په دی توګه د الوهيت د تصور څخه تبنتيدل او ددی عقيدی له منځه وړل.

دوهم: انسان د يو مادي توکی په حيث پيژندل چې هيڅ ډول روحی او ما وراء الطبيعی اړخ نه لري او بايد د يو مادي توکی په څير ورسره تعامل وشي، او طبيعت د کائناتو مرکز وګرځول شي، او په دی توګه د الوهيت او هر ډول ماوراء الطبيعی عقيدی څخه ځان خلاص کړی شي.

أ: د هيومانيزم نظريه

د الله د مرکزيت له منځه وړل او پرځای يی د انسان د مرکزيت تصور رامنځته کول او په دی توګه د ماوراء الطبيعی عقيدی د تضعيفولو په اړه د غرب دا تصور د هغه خوځښت په ضمن کې په ډير څرګند شکل مخ ته راځي چې په غرب کې د (**Humanism**) په نوم ياديږي، چې لفظي معنی يې انسان ګرايي، يا انسان محوري ده، يعنې هر څه بايد د انسان په محور باندې را وڅرخيږي، د انسان ګرايي يا انسان محوری د تاريخ په اعتبار سره دوه ډولونه دي، لومړی: د رينسانس د زمانې هيومانيزم چې د څوارلسمې پيړۍ په دويمه نيمه کې په ايټاليا کې راپيدا شو او په عامه توګه يو ثقافي خوځښت وه، چې بنسټيزه موخه يې د پخواني يونان ثقافت راژوندي کول ؤ، سره له دې چې دا هيومانيزم په ورستيو پيړيو کې ډير مؤثر وه او په فکري لحاظ يې په نړۍ ژورې اغيزې پريښې دي مګر په مستقيمه توګه زموږ د بحث سره تړاو نه لري ځکه نو د هغې په اړه په تفصيلاتو کې نه ننوځو، دويم ډول هيومانيزم د نوې زمانې هيومانيزم په نوم ياديږي، دا خوځښت چې د نوي علمي (ساينسي) خوځښت سره سم په اوولسمه پيړۍ کې پيل شو او تر اوسه پورې جريان لري او تر ټولو مؤثر خوځښت بلل کيږي، موږ به د همدې هيومانيزم په اړه څه څرنګندونې وړاندې کړو ځکه د انسان په اړه د اوسني غربي تمدن د عقيدوي بنسټونو څخه يو بنسټ همدا نظريه تشکيلوي.

نوی هيومانيزم څه ته وايي؟

هيومانيزم د علمي بحث، فلسفې، د نړيوال لرليد او عمل په ميدان کې د يو داسې عملي تګلارې او منهج نوم دی چې په انساني ارزښتونو او اهتماماتو ترکيز کوي، او د مقدس او ما وراء الطبيعي قضاياوو په اړه عقيده له منځه وړي او يا يې کم رنګه کوي او پرځای يې انسان ته بې ساری اهميت ورکوي.

---

[1] العلم والمجتمع، برتراند رسل، ص 113، ترجمه صباح صديق الدملوجي.
[2] الفلسفة الأوربية المعاصرة ص 69.
[3] العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة ج٢ ص

گریگ م. اپسټین وایي: (هیومانیزم نن یو خوځښت، د ژوند یوه فلسفه، یوه جهان بیني او د ژوند یو منهج بللی شو)[1]، سیکولر هیومانیزم یوه لادینه نظریه ده چې د عقلانیت، اخلاق، او عدالت اصول تبني کوي، او په عین حال کې په ځانګړې توګه دا ردوي او د دې نه انکار کوي چې ما وراء الطبیعي او دیني معتقدات د اخلاقو او فیصلو بنسټ وګرځي[2].

په دې توګه ویلی شو چې هیومانیزم یو داسې فکري او فلسفي نظام دی چې په بیلا بیلو میدانونو کې لکه انسان پیژندنه، معرفت پیژندنه، اخلاق، سیاست او داسې نورو کې مشخص تصورات مطرحوي، او په دی ټولو اړخونو کی انسان د هرڅه محور ګرځوي، او هر ډول ما وراء الطبیعی تصور او د الله په اړه عقیده له منځه وړي، چې په ډیره لنډه توګه د دې فکر یو څه مشخصات او ځانګړتیاوې دلته په ګوته کوو:

1- د انسان پیژندنې په میدان کې د هیومانیزم عقیده

تر ټولو بنسټیزه قضیه د هیومانیزم په فلسفه کې دا ده چې انسان اصل او د هر څه محور دی، په موجوداتو کې هیڅ موجود[3] د انسان څخه کاملتر موجود نشته، د همدې امله ټول موجودات باید په یوه نه یوه بڼه د انسان په خدمت کې وي، مګر انسان پخپله د هیڅ شي په خدمت کې باید نه وي، یا په بل عبارت انسان پخپله اجراء کوونکی او پخپله هدف هم دی[4].

د انسان د محوریت لپاره لاره د نوې فلسفي موجد او مشهور فرانسوي فیلسوف رینه دیکارت (۱۵۹۶- ۱۶۵۰) د هلو ځلو په نتیجه کې برابره

شوه، او دا په دې توګه چې په منځنیو پیړیو کې د کلیسا د استبداد په نتیجه کې د علم مصدر یوازې مقدس کتاب وه، نه یوازې دا بلکې د نورو ټولو معارفو لپاره معیار هم همدا وه، د کلیسایي معارفو په اړه چا سره د پوښتنې حق هم نه وه، نو کله چې منځنۍ پیړۍ تیرې شوې او د نوي علم (ساینس) د مقاومت په نتیجه کې د کلیسا استبداد له منځه ولاړ، د دې سره نه یوازې دا چې کلیسا خپل حیثیت له لاسه ورکړ، بلکې د دې ترڅنګ د الله تعالی وجود هم تر سوال لاندې راغی، او په دې توګه د معرفت پخواني مصادر (کلیسا، د کلیسا مشران، مقدس کتاب، همدا راز ارسطویي منطق او یوناني فلسفه) له منځه ولاړل، او نوو مصادرو لا تراوسه په ټولنه کې ځای نه وه نیولی، له دې امله د شکاکیت یوه تونده چپه راغله، چې هر څه د شک سره مخ شول، څکه د ارسطو منطق هم له اعتبار نه ولویده او د کلیسا مقدس کتاب هم، نو دلته وه چې دیکارت د شکاکیت د له منځه وړلو لپاره د معرفت نوي اصول وضع کړل چې هغه په حقیقت کې د انسان په اصالت باندې ولاړ اصول ؤ، دا داسې اصول ؤ چې انسان او د هغه فکر او معرفت یې د ټولو حقیقتونو لپاره محور وګرځاوه، هغه له دې څخه پیل وکړ چې (زه فکر کوم نو زه موجود یم) چې په لاتینی ژبه یې کلمات دا ؤ (**cogito ergo sum**) د همدې امله دا د دیکارت په کوجیتو مشهوره ده، د دې کوجیتو په نتیجه کې د انسان څخه پرته د بل هر څه محوریت لکه دین، مقدس کتاب، کلیسایی تعلیمات، او سیاسي څواک محوریت له منځه ولاړ، انسان، د هغې تجربوي او عقلاني تګلاره د ټولو معرفتي میدانونو لپاره محور وګرځید، د دې تګلارې په نتیجه کې د هر چا خبره (که هغه کلیسا وي او که مقدس کتاب) د مرجعیت حیثیت له لاسه ورکړ، په پخواني کلیسایی تقلیدي تفکیر کې اصل دا وه چې انسان ځان باید د هغه تعلیماتو سره برابر کړي چې د دیني او کلیسایي مصادرو څخه هغه ته

رسیدل، مګر د دې تګلارې په نتیجه کې انسان پخپله نور د هر مصدر لپاره محور شو، اوس نو باید د معرفت نور ټول مصادر خپل صحت او سموالی د انسان، انساني تجاربو، او د انسان د عقلاني تفکیر سره د یو شانته والي په بنسټ تأمین کړي.

په همدې بنسټ په دې کائناتو او نړۍ کې د انسان هدف، د انسان معنی، او د انسان حیثیت به نور په هیڅ وجه له پخوا څخه د کومې ټاکل شوې نظریې، دین او تصور په رڼا کې نه ټاکل کیږي، بلکې د انسان تعریف، معنی او هدف به په خپله د انسان له دننه را ټوکیږي، او پخپله انسان به یې ټاکي[5].

یا په یو بل عبارت انسان په بشپړه او مستقله توګه د خدای یا نورو موجوداتو د مداخلې څخه پرته خپل ځان پیژندلی شي او حقیقت شخصا پخپله درک کولی او پیژندلی شي نو له دی امله بل څه ته اړتیا نه لري او پخپله د هر څه محور ګرځي[6].

د دیکارت نه وروسته د غربي تمدن فلسفیانو په انسان محوری کې ډیر بنسټیز رول ولوبوه، چې د دوی له جملې نه یو هم مشهور الماني فیلسوف ایمانویل کانټ (۱۷۲۴- ۱۸۰۴) وه، کانټ د خپلې انتقادي فلسفې په نتیجه کې د انسان محوره معرفت لپاره لاره هواره کړه په داسې توګه چې انسان د هر څه لپاره بنیاد او بنسټ ګرځوي[7]، د دې افکارو په نتیجه کې انسان یو

نوی حیثیت او تعریف پیدا کړ، د انسان قدر او قیمت دې پورې مربوط پاتې نشو چې د الله سره یې اړیکې څومره محکمې او مضبوطې دي، بلکې د هغې د قدر اوقیمت بنسټ د نظم ایجادول، عقلاني امکانات او د هغه دنیوي ژوند وګرځید، د دې د فکر په نتیجه کې غرب دې نتیجې ته ورسیده چې د انسان هدف د الله عبادت او جنت ته رسیدل نه دي، بلکې په دقیقه توګه هغه پروګرام تطبیقول دي چې د عقل، تجربې او تخیل له لارې منځ ته راځي او د دې نړۍ پورې اړیکي لري، د همدی څخه د سیکولریزم بنسټیزه عقیده منځ ته راغله.

د هیومانیزم په فلسفه کې د انسان د هر اړخیز محوریت او د خدای پرځای د هغه نصبول، او د هغه خدای چې دین یې مطرح کوي د انسان د ژوند څخه ویستل د دې لامل شو چې (سارتر) (۱۹۰۵- ۱۹۸۰) اصلا انسان د الله پر ځای کښیناوه، هغې اعلان وکړ: (هیومانستي فلسفیانو د خدای پرستی د منګولو څخه د ځان د

---

[1] ^Esptein, Greg M. (2010). Good Without God: What a Billion Nonreligious People Do Believe. New York: HarperCollins. p. 169.ISBN 978-0-06-167011-4.

[2] "Genesis of a Humanist Manifesto". Retrieved May 14, 2006.

[3] په دې کې الله او نور ټول موجودات شامل دي.

[4] بحران دنیای مجدد، تالیف: رنه گنون، ترجمه: ضیاء الدین دهشیری، انتشارات امیر کبیر، چاپ دوم، ۱۳۷۲، ص۹.

[5] An introduction to continental philosophy by David west (1st ed., polied press) 1996, p.13.

[6] وګوره: دریای ایمان، تالیف: دان کیوپیت، ترجمه: حسن کامشاد، انتشارات طرح نو، لومړی چاپ، ۱۳۸۶، ص ۱۶۲.

[7] دریای ایمان، تیر شوی کتاب ص۱۶۶.

خلاصولو لپاره دا ونه کړل چې د متعالي وجود تصور يوې خواته کيږدي بلکې د هغه يې يوازې نوم بدل کړ[1] يعنې د متعالي وجود تصور يې پر ځای پرېښود يوازې انسان يې د الله پر ځای کښيناوه، او نيتشه د الله تعالی د مرګ اعلان وکړ، تر څو انسان د هغې ځای ونيسي.

2- د هيومانستي فلسفې معرفتي نظريه

هيومانستي فلسفې د معرفت او د هغې د وسايلو او مصادرو په اړه ځانګړی تصور درلود، د جهان او کائناتو په پيژندلو کې په عقل غير عادي اعتماد، په هر څه شک کول، او هر څه د ردولو او باطلولو قابل ګڼل د دې فلسفې د معرفتي نظريې بنسټيزې ځانګړتياوې شميرل کيږي، طبيعي خبره ده چې دلته د عقل څخه مراد د نوې زماني عقل دی چې يوازې د مادې او طبيعت په محدوده کې کار کوي، دلته د معرفت مصدر هغه عقل دی چې يوازې بدهيات او هغه څه منې چې د ساينسي- منطق د قواعدو او اصولو سره برابر وي، دلته د معرفت مصدر حواس دي چې يوازې هغه څه منې چې د پيمايش قابل وي، او هغه تجربه د معرفت مصدر ګڼې چې ټول موجودات بايد د هغه نه تير شي، او د عاقل انسان څخه (چې د عقل، حواسو، تجربي منطق، او د راجمع شوي علمي او تاريخي معرفت په سرمايه سمبال دی) مطلوب دا دي چې ټول هغه حقائق رد کړي چې د مادي واقع څخه ما وراء وي، لکه پخواني قصې، غيبيات، تخيلات، تقليدي دلائل، عقائد، او مسلمات، يا په بل عبارت د دوی له نظره د معرفت مصدر يوازې ماده او طبيعت دی، ديني او تقليدي مصادر او منابع هيڅ ډول د اعتماد وړ معرفت انسان ته نشي برابرولی[2].

هيومانستي عقل يوه ثابته ځانګړتيا دا ده چې دوی وايي : هره قضيه د امتحان وړ ده، هيڅوک يا هيڅ جهت د دې ادعاء نشي کولی چې د هغه څخه غلطي نشي- کيدلی يعنې عصمت د هيچا لپاره هم ثابت نه دی (هغه که الله وي او که پيغمبر او که هر جهت) د همدې امله هره ادعاء بايد د معرفت د اصولو سره سمه بحث شي که د عقل، حواسو او تجربې په معيارونو برابره وه صحيح ده که نه نو بايد رد کړی شي، د همدې اصل سره سم هره داسې ادعاء چې په غيبي امورو بناء وي، يا په وحي استناد کوي د هر ډول علمي اعتبار څخه عاري ده[3].

د همدې تفکير پر بنسټ هيومانيزم دا دعوه کوي چې انسان پخپله د دې توان لري چې دا کائنات او نړۍ وپيژني نو له دی امله د جهان په پيژندلو کې ديني مصادرو او وحي ته اړتيا نشته، او په دې اړه هغه پرمختګونو چې تجربوي علم او ساينس لرلي دي د نړۍ په معرفت کې پخپل ځان د دوی اعتماد لا زيات کړی دی، او دوی يې د دې څخه نور هم بې نيازه کړي دي چې خپل معرفت د ديني مصادرو سره برابر کړي[4].

د دې ترڅنګ د هيومانيزم د معرفت د نظريې يوه بله ځانګړتيا دا ده چې دوی وايي : د معرفت څخه هدف دا نه دی چې انسان د جهان او نړۍ په خلقت کې پراته اسرار او رموز وپيژني، ترڅو له دې لارې انسان وغواړي د الله د ارادې او حکمت سره سم عمل وکړي او د الله تعالی هدف تر سره کړي، بلکې معرفت د دې څخه عبارت دی چې په انسان کې د مستقبل په اړه د وړاند وينې او د دې پر بنسټ د پلان ګذارۍ او په طبيعت باندې د تسلط د پيدا کولو توان او ځواک را پيدا کړي، تر څو له دې لارې وتوانيږي چې د يو زيات مطمئن او آرام ژوند زمينه برابره کړي، يعنې دا چې معرفت د يوې وسيلې حيثيت لري[5].

3- د خقلت په اړه د هيومانيزم عقيده

هيومانيزم عقيده لري چې د کائناتو په اړه هر ډول ما وراء طبيعي تصور باطل او مردود دی، لکه څنګه چې دا تصور بې معنی او مردود دې چې د دې کائناتو لپاره کوم هدف، او غرض هم شته او دا چې په دې کائناتو کې هر شی

خپل ځای لري، دا هم د قبول وړ نه ده چې په دې کائناتو کې څه شيان طبيعي او څه نور ما وراء الطبيعي وجود لري او دا چې الله تعالی د ټولو مخلوقاتو او ټولو ارزښتونو منشأ او مصدر دی، له دې امله هغه ټولې هلې ځلې چې د الله د اثبات لپاره صورت نيسي هغه غير معقولې، نا قابل تصديق او بی معنی هلې ځلې دي[6]، د الله وجود نه د مادي دلايلو په اساس ثابتيدلی شي او نه د وحي په ذريعه، ځکه چې د دې کتابونو انتقادي مطالعې دا په اثبات رسولې چې هغه ټول کتابونه چې اديان يې مقدس بولي لکه قرآن، د يهودو او نصاراو کتابونه، د هندوانو او بوداپانو او نورو اديانو کتابونه ټول د انسان په لاس ليکل شوي کتابونه دي او د وروسته پاتې ټولنو د انسانانو تصورات منعکس کوي، له دې امله دا د دې توان نه لري چې يو ما وراء الطبيعي موجود او واقعيت ثابت کړي، له دې امله د الله، خدای او داسې نور کلمات بی محتوی او د يو څرګند مفهوم څخه عاري کلمات دي، دا کلمات کوم حقيقت نفس الأمري نه

په ګوته کوي بلکې دا په انساني تجربه کې يو نفسياتي، اخلاقي او ټولنيز رول لري، يعنې کوم حقيقت نه لري مګر انسانان پرې د څه رواني، اخلاقي او ټولنيزو اهدافو لپاره عقيده ساتي[7].

---

(1) Humanism, Tony Davies, (New York & London) 1996, p. 124.

(2) دې لپاره وګورئ: العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة ج ١ ص ٢٩١، الدکتور عبد الوهاب المسيري.

(3) دې لپاره وګورئ: Humanism Renaissance by John Monfasani, in Encyclopedia of philosophy (Rout ledge: London & New York) V.4, p 529- 530.

(4) An introduction to continental philosophy by David west (1st ed., polied press) 1996, p.11.

(5) همدا تير شوی مصدر ص ١٣.

(6) Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, (ed. Vern L. Bullough & Timothy J. Madigan) p.50-51. دا کتاب په نټ باندې د پي ډي ايف فايل په شکل کې په لاندې آدرس موجود دی:

http://books.google.com.pk/books?id=e9OJSW5dkM8C&pg=PR13&lpg=PR13&dq=Vern+L.+Bullough+timothy&source=bl&ots=-Iz3im6H6E&sig=0_hQqbAK7LwSDk1j6OCjooTAR7w&hl=en&sa=X&ei=_QZYT66QC4fD0QXLrZzNDQ&sqi=2&ved=0CCYQ6AEwAQ#v=onepage&q=Vern%20L.%20Bullough%20timothy&f=false

(7) همدا تير مصدر، ص ١٨٩- ١٩٠، کورتز دا خبرې د خپل کتاب په ١٧ باب کې د (Humanism and Atheism: Exploring Similarities and Differences) د عنوان لاندې کړې دي.

له بله پلوه دوی عقیده لري چې انسان یو بعدي موجود دی، په دې کې د روح په نوم کوم غیر مادي برخه وجود نه لري، انسان د طبیعت جزء دی، د انسان په ذهن، فکر له یو پلوه او د هغه په بدن کې د بل پلوه کوم توپیر نشته، له دې امله د انسان په اړه د بقاء، د روح د عدم فناء تصور او په دې بنسټ بانـدې د آخرت او معـاد تصـورات یوه بی بنسټه ادعا او یو مغرورانه فهم دی[1].

4- د هیومانیزم اخلاقی تصور او فلسفه

هیومانیزم د اخلاقو په اړه دا عقیده لري چې اخلاقي ارزښتونه هیڅ ما وراء طبیعي مصدر او منشأ نه لري، او صرف د انساني تجربې نه سرچینه نیسي، د همـدې املـه د انساني تجربې نه پرته هیڅ اخلاقي ارزښت هیڅ معنی نه لري[2]، د همدې امله هغه ټول ادیان چې اخلاقي ارزښتونه د الهي مصادرو څخه اخلي د دې مکتـب د اتبـاعو لپاره د منلو وړ نه دي، دوی وایي: هغه اخلاقیات چې د حضرت موسی، حضرت عیسی او حضرت محمد علیهم السلام او نـورو پیغمبرانـو او مصلحینو لخـوا خلکـو تـه رسیدلي دي د هغه وخت د غیر متمدنو ټولنو او تمدنونو سره اړیکي لري، او کیدلی شي چې د هغه وخت د خلکو لپاره د اخلاقي بصیرت لامل وګرځي مګر پـه نـوي عصر-کې د دې تصور نشي کیدلی چې اخلاقي ارزښتونه دې د داسې فلسفو څخه واخیستل شي چې هغه په الهیاتو بناء وي[3].

په دې بنسټ اخلاقي ارزښتونه په خپله د انسان څخه سرچینه نیسي، هغه څه چې انسان د خپلو تجاربو په بنسټ مفید ګڼي هغه ښه او هغـه څـه چـې د دې تجـاربو په بنسټ ورته بد ښکاره شي هغه بد دي، نو اخلاقي ارزښتونه باید د انساني ژوند له دننه نه ولټوو نه د بهر څخه.

په حقیقت کې هیومانیزم په دې عقیده لري چې د اخلاقو منشأ د انسان خواهشات، احساسات، او عواطف دي، یعنې هر څه چې انسان ته ښه معلومیږي، هغـه ورتـه میلان لري، هغه ښه دي او د هر څه نه چې انسان نفرت ولري هغه بد دي، د همدې امله ټول هیومانستان چې یـو د هغـوی څخـه یـو (بنتـام) هـم دی پـه دې اړه داسې وایي: (ښه یعنې څه چې انسان یی غواړي، بد یعنې څه چې انسان یې نه غواړي)[4].

له بل پلوه څرنګه چې هیومانیزم د اخلاقي ارزښتونو لپاره کامل او مطلق معیارونه نه لري بلکې معیار یې هغه خوښي او اختیار دی چې انسان یې په فـردي یـا ټـولنیز ډول د ځان لپاره غوره کوي، نو له دی امله د دوی په نزد ارزښتونه بدلیدونکي رابدلیدونکي او نسبي دي.

د هیومانیزم له نظر څرنګه چې اخلاقي ارزښتونه په انفرادي یا اجتماعي توګه د انسان په خوښه ولاړ دي لـه دې املـه دوی تصـور کـوي چـې د دوی د نـړۍ پـه اړه دا تصور د هغه څخه ډیر واقعي او د حالاتو سره سم دی چې ادیان یې لري، ځکه د هغوی تصور کوم علمي بنسټ نه لري او یـوازې پـه حیلـه او دروغجنـو امیـدونو ولاړ تصـور دی[5].

د اخلاقو په اړه د هیومانیزم یو بل بنستیز اصل د شخصي ازادیو څخه دفاع ده، او دا ځکه چې د دوي له نظره انسان د ځـان څخـه پرتـه بـل چـا تـه مسؤول او ځـواب ورکونکی نه دی، او نه داسې کوم جهت شته چې هغه په څه باندې مکلف کړي، له دی امله انسان ازاد دی، انسان نه د انسان په حیث بلکه انسان د یو فرد پـه حیـث ازاد دی، او ددوي له نظره هیڅوک او هیڅ جهت دا حق نه لري چې د انسان دا ازادي له هغې څخـه سـلب کـړي، د ازادۍ پـه مفهـوم کـې ډیـر ډولونـه شـامل دي، چـې یـو د هغوی څخه د تحقیق او بحث ازادي ده، د تحقیق او بحث د ازادۍ څرګنده معنی د هیومانستانو په نـزد دا ده چـې انسـان پـه وجـداني لحـاظ د دینـدارۍ او بـی دینـۍ د تصور څخه آزاد وي، همدا راز د تحقیق په آزادۍ کې دا هم شامل ده چې یو انسان د هر څه مخالفت وکړی شي او نوی شی که هغـه د هـر څـه[6] پـه خـلاف وي تقـدیم او وړاندې

کړی شي، د دې ترڅنګ په دی کې د بیان او هنر ازادي هم شامله ده، په دې معنی چې افراد حق لري چې هر څه چې وغواړي، په هر شکل یې چې وغواړي، د هـر هنر له لارې یې چې وغواړي بی له کوم سانسور څخه وړاندې کړی شي، د دوی تصور دا دی چې د تاریخ په اوږدو کې پـه ځـانګړې توګـه پـه منځنیـو پیړیـو کـې د کلیسا لخوا خلک د بیان د ازادۍ، د دیني تصور د مخالفت څخه په شدت سره منع کړل شوي دي نو اوس باید د دې څخه په شدت سره دفاع وکړی شي.

یو بل ډول آزادي چې هیومانستان یې اړینه او ضروري بولي هغه اخلاقي ازادي ده، دا هم بیلا بیلو ډولونو ته شـامله ده چـې د لانـدې ډولونـو څخـه عبـارت دي: د راز دارۍ او سریت ازادي، جنسي ازادي، د بالغو ښځو او سړو ترمنځ په خپله خوښه د جنسي اړیکو د لرلو ازادي، د جنسي امورو د زده کـړې ازادي، د تناسـل حقـوق، د نسـل بندۍ او ماشومانو د پیدا کولو د کنترول ازادي، همدا راز د سقط جنین ازادي.

د کثرت ګرایي، تعدد ګرایي، تحمل پذیرۍ او تساهل قضیه د هیومانیزم په تصور او فلسفه کې محوري حیثیت لري، په دې معنی چې دوی وایي: چې بایـد ټولنـه پـه چا باندې ټاکلي اخلاقي ارزښتونه تحمیل نه کړي، بلکې هر انسان باید په ټولنه کې په دې کې ازاد وي چې د کوم مانع څخه پرته چې کومه طریقه او کوم اخـلاق د ځـان لپاره غوره ګڼي هغه خپل کړي، اګر که دا د هغې ټولنې د ټولو ارزښتونو خلاف وي، او خلکو ته عجیبه او غریبه معلومه شي[7].

دا په ډیره لنډه توګه د انسان په اړه د غربي تمدن د هیومانیستی افکارو لنډیز وه، چې څه مثبت نقاط یې هم درلودل مګر په عامه توګه دا داسې یو تصـور دی چـې د تدین سره نشي یوځای کیدلی، په دې کې ډیر تصورات د ډیرو اجتماعي قوانینو او نظامونو حیثیت غوره کړی دی.

---

(1) همدا مخکی مصدر: ۱۹۰.

(2) همدا پورتنی مصدر ص ۵۰.

(3) همدا مخکینی مصدر ص ۱۹۰، همدا راز د برتراند رسل کتاب اثر العلم فی المجتمع شپږم محاضره (العلم والقیم) ص ۱۱۳ .

(4) لیبرالیسم غرب، ظهور و سقوط تالیف: آربلاستر آنتوني، ترجمه: عباس مخبر، نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۷۷، ص ۲۰۲، همدا خبره توماس هوبز هم کړې، وګورئ: الدین والعقل الحدیث، تالیف: ولتر ستیس، ترجمه: د. امام عبد الفتاح امام ص ۴۹.

(5) Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, p 53- 55.

(6) چی په دی باب نه د عقیدی نه د کوم بل څه پابندی ورباندی وي.

(7) Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, 60, 194-195.

د هیومانیزم تصورات په عامه توګه د غرب په ټولو مدارسو او فلسفو او فکري نظامونو او په ځانګړې توګه په لاندې فکري مدارسو کې ځای پرځای شوي دي، بلکې دا فکري مدارس اساسا د هیومانیزم په تصوراتو ولاړ دي، او په ټولنه کې یې عملي کوي، او دا هغه فکري مدارس دي چې غرب د پخوانی کمونستي او لیبرال دیموکراسۍ دواړو اړخونو باندې دا تصورات حاکم دي:

1. **کمونیزم:** په دې کې په ټولنیز هیومانیزم ترکیز شوی دی، او د دې برعکس په لویدیځ لیبرال دیموکراسۍ کې په انفرادي هیومانیزم تاکید صورت نیسي.
2. **پراګماتیزم:** دا خو په بشپړه توګه هیومانیستي تصورات لري، بلکې د پروتاګوراس (سوفسطائیانو له جملې څخه وه) شعار یې خپل کړی دی چې انسان د هر څه لپاره معیار او محور دی.
3. **پرسونالیزم:** چې انسان د ابدي حقائقو په اړه د تفکیر اهل او وړ ګڼي.
4. **اګزیستانسالیزم یا وجودي فلسفه:** چې د انسان من حیث فرد په وجود قائل دي، دا هغه فلسفي مذهب دی چې د انساني افرادو د وجود په اصالت یقین لري، په دې معنی چې داسې نه ده چې انسان دکوم ماهیت نوم دی او بیا د هغه په افرادو کې متحقق کیږي، بلکه د انسان افراد په خپلې ټولې ازادۍ او حریت سره خپل ماهیت ټاکي، نو دا فلسفه خو په ټوله معنی یوه هیومانیستي فلسفه ده.

د نوي عصر ډیر فلسفي مذاهب او افکار د هیومانیزم په دې تصوراتو یقین لري او بلکې په عملي توګه د غرب د تمدن په بنسټ کې پراته دي.

کله چې هیومانیزم د انسان محوری خوځښت مخ ته ولاړ په نتیجه کې غربی فلسفیانو اصلا ددې اعلان وکړ چې اوس باید انسان د (الله) بدیل وګرځي، او هغه ته هغه ټول حقوق ترلاسه شي چې په دیني عقیده کې (الله) ته حاصل دي، د انسان محوری د همدې تصور په نتیجه کې نیتشه (۱۸۴۴-۱۹۰۰) د الله (تعالی عن قولهم) د مرګ اعلان وکړ، په دې معنی چې دهغی له نظره اوس الله ددې قابل نه دی چې څوک پرې عقیده ولري، او د دې لپاره چې د الله پرځای د انسان د کبنیناستلو لپاره لاره هواره کړي، له دې امله به یې ویل:(که چیرته اله موجود وی، نو زه به څه شی د اله کیدلو څخه منع کړی وی)[1]، له دې امله فیورباخ (۱۸۰۴-۱۸۷۲) به دې اړه ویل: چې انسان اله دی، او یا دا چې پخپله اله همدا انسان دی، او کله چې انسان د الله په اړه څه وایي نو هغه په حقیقت کې د خپل ځان په اړه غږیږي، ځکه آلهة د انساني رغباتو د تجسید څخه پرته بل څه نه دي[2].

ب - انسان یو طبیعی توکی دی

دویم: ددې ترڅنګ په غرب کې د انسان په اړه یو بل نظر هم وجود لري او هغه انسان ته د یو طبیعی توکی په حیث لیدل دي، دوي په دې نظر دي چې انسان د همدې طبیعي کائناتو یوه برخه ده، په دې ټول هماغه طبیعي قوانین تطبیقیږي کوم چې په نورو طبیعی کائناتو د تطبیق وړ دي، او هر هغه څه چې انسان له نورو طبیعي کائناتو څخه جلا کوي هغه سطحي شیان دي هغه د انسان د جوهر سره هیڅ تړاو نه لري، نو له دې امله دا انسان په نړۍ کې کوم متمیز وجود نه لري، او نه ددې د وجود کوم غرض او غایت شته، له دې امله انسان باید په هر څه کې د یو طبیعي توکی په څیر وګڼل شي[3].

ددې لرلید په نتیجه کې څه ډول ټولنه رامنځ ته شوه؟

په غربي نړۍ کې انسان دې اوسنۍ مرحلې ته د رسیدو په لار کې د بیلا بیلو پړاوونو څخه تیر شوی دی، او کله یې چې د دې منزل په لور حرکت پیل کاوه تصور یې دا وه چې ددې په نتیجه کې به یوه داسې ټولنه رامنځ ته کړي چې انسان به پکې هر اړخیز سعادت او نیک بختۍ ته ورسیږي، یوه داسې ټولنه به رامنځ ته کړي چې د هر ډول بدبختیو او شقاوت څخه به خلاصه وي، تصور یې دا وه چې د علم په نتیجه کې به دا ټولنه داسې مرحلې ته ورسیږي چې هیڅ څه به تری پټ نه وي، د هرڅه لپاره به پلان ګذاري کولی شي، او د هر ډول بدبختیو مخه به نیولی شي، عقیده یې دا وه چې د میتافیزیکی عقایدو څخه د ځان ژغورنې، د طبیعت په اړه د نوي نظر د خپلولو، او د انسان په اړه د هیومانستي نظر د لرلو په نتیجه کې به هر اړخیز سعادت ته ورسیږي، د انسان په اړه یې تصور دا وه چې انسان دمادی موجوداتو څخه جدا یو موجود دی چې هر څه به د هغه په خدمت کې وي، هر څه کې به هغه تحکم کوي، او هغه به پخپله د هځ موجود تابع هم نه دی، بلکه هغه به پخپله د ځان لپاره د ژوند په هر اړخ کې قانون ورکونکی وي، خو هغه به د هیڅ جهت (که هغه الله وی که پیغمبر وي او که وحی او که هر بل مرجعیت) تابع نه وي.

دا د غربی نړۍ یو خواب وه او تصور یې دا وه چې دی ته به ورسیږي مګر هغه څه چې په غربی نړۍ کې واقع شول هغه بالکل ددې برعکس و، ځکه دلته یوه داسې مادی فضاء او مادي ټولنه رامنځته شوه چې په هغې کې انسان خپل مرکزی حیثیت د لاسه ورکړ، او مادې او طبیعت مرکزي حیثیت غوره کړ، یعنې د انسان د الوهیت څخه د مادې او طبیعت الوهیت ته د انتقال مرحله پیل شوه، هغه مرحله پیل شوه چې هلته انسان مادې او طبیعت ته او د هغې قوانینو او حتمیاتو او جبری قواعدو ته غاړه کیښوده، یعنی په بشپړه توګه د مادیت په فلسفه کې د انسان د سقوط مرحله پیل شوه.

د استاذ عبد الوهاب المسیری د وینا سره سم اوسنۍ غربي ټولنه یو څه داسې ځانګړتیاوی لري چې د غرب ټولنپوهانو په خپلو لیکنو کې ورته اشاره کړی ده او هغه په حقیقت کې د غربی تمدن او اوسنی غربي نړۍ درست او صحیح انځور وړاندی کوي، په دې ټولنه کې د انسان حیثیت ورپه ګوته کوي، زه دلته د همدې ځانګړتیاو څخه یو څو ته اشاره کوم چې د هغې څخه دا په ډیر څرګند ډول واضح کیږی چې غربي تمدن ته انسان یواځې د یو مادي توکي په څیر ګوري، او د یو داسې موجود په حیث ورته قائل نه دی چې هغه روحي او معنوي اړخ هم لري او یواځې مادي او طبیعي قوانین پرې حاکم نه دي، له دې امله ټول غربی تمدن همدا طبیعی او مادي بڼه غوره کړې ده، هلته انسان ددې پرځای چې په ماده کې تصرف کونکی وي، په دې کې تصرف کیږي، دی د مادي موجوداتو د یوی برخی حیثیت یې اختیار کړ، دا ځانګړتیاوی په لاندی ډول دي:

---

[1] وګوره: فؤاد زکریا، نیتشه ص ۴۰.
[2] همدا مخکینی مصدر ص ۱۳۱.
[3] دا تصور په تفصیل سره د بیلا بیلو مباحثو په ضمن کې ذکر شو.

لومړۍ ځانګړتیا: تطبیع (هر څه ته د مادې په سترګه کتل)

یو د هغه ځانګړتیاو څخه چې د غربي تمدن حقیقت ځرګندوي (تطبیع) ده چې انګلیسی کی ورتـه (Naturalization) ویـل کیـږي، ددی معنـی دا ده چـی بایـد پـه کائناتو کی ټولی پدیدی مادې/ طبیعت یا طبیعی قانون ته وروګرځول شي، په دی معنی چې همدا مادي قانون یواځینې مرجعیت دی او یو عام قانون دی چې پـه مـادي او انسانی دواړو طبیعتونو باندی د تطبیق وړ دی، او په دی اړه ددی دواړو ترمنځ کوم توپیر نشته، او باید هر څه ته چې په هغه کی انسان هم شامل دی بایـد د طبیعـت او مادې په سترګه وکتل شي، (تطبیع) دا لازم ګرځوي چې د طبیعی او انساني علومو ترمنځ بشپړ یووالی وجود لري، او دا چې انسان د طبیعت یو نه بېلیـدونکی برخـه ده، د انسان رغبتونه طبیعی/ مادي دي، د انسان معرفت د مادې/طبیعت د حرکت د قوانینو په کشفولو کی راخلاصه کیږي (او دا قوانین هم همدا را په ګوته کـوي چـې انسـان او ماده کی کوم فرق نشته)، په انسان او ماده باندی یو قانون چې هغه طبیعی او مادي قانون دی حاکمیت لري، نو له دی امله د غربي تمدن له نظـره انسـان پـه طبیعـي او مادي نظام کی کوم ځانګړی مقام[1] نه لري، او څونکه ماده کوم هدف او غایت نه پیژني، نو همدا راز د انسانی وجود لپاره هم کوم هدف او غایت وجود نـه لـري، لـه دی امله نیچرلیزم (Naturalism) دی ته ویل کیږی چې څوک دا عقیده ولري چې انسان یو مادي موجود دی چې طبیعی او مادي غرائـز یـې پـه حرکت راولـی، او هغـه ټـول تمدني او انساني عناصر چې دا د نورو حیواناتو څخه جدا کوي هغه یواځې سطحي او بی اهمیته شیان دي چې د انسانی جوهر او حقیقت سره کوم تړاو نه لري.

دویمه ځانګړتیا: د نړۍ بی پره والی

د همدی تطبیع (هر څه ته مادې او طبیعت په سـترګه کتلـو) پـه نتیجـه کـی د غربـی تمـدن یـو بـل وصـف چـی د نـړۍ بـی پـره والـی (چـی پـه انګلیسـی کـی ورتـه (Neutralization of the world) ویل کیږي) رامنځ ته کیږي، ددی مفهوم دا دی چې دا نړۍ او دا کائنات چې انسان هم د هغی یـو عنصرـ او یـوه برخـه ده یـواځی یـو مادي او طبیعی موجود دی، دا نه کوم هدف او غایت لري او نه کوم مرکزیت، او نه د کومو دیني، اخلاقي، او انساني ارزښتونو سره تړاو لري، او نه کوم مثالیـت او معیاریـت وجود لري چې د هغی سره باید انسان ځان برابر کړي، نو کله چې انسان دی نړۍ ته د بی پره والي ددی مفهوم په ذهن کی د کبنیولو څخه وروسته وګـوري، نـو هـر څـه ورته یو شانته مادي او طبیعی موجودات ښکاري، چې د هغی وجود نه کومه معنی او مفهوم لري او نه کوم هدف او غایت، انسان هم خپل ځان د همدی بی پری او مـادي نړۍ برخه احساسوي، چې بیا ورته ددی حق نشته چې خپل احساسات او خپل اهداف او مقاصد په نړۍ مسلط کړي، بلکه هغه ته پکار نه دي چې د نړۍ او کائناتو لخوا د مرجعیت، دیني او اخلاقي قوانینو څخه د بی پروایی په مقابل کی د حیرت ځرګندونه هم وکړي، یعنی انسان باید نړۍ ته د مادي مرجعیت په رڼا کـی وګـوري، او ځـان هم د همدی مادي نړۍ برخه وبولي او د همدی مادي مرجعیت پرته هر ډول مرجعیت څخه ځان خلاص کړي کله یې چې داسی وکړل نو خپل بی پـری تـوب یـې د ځـان او نړۍ په اړه ثابت کړ او یو موضوعی دریځ یې غوره کړ، او همدا د غربي تمدن مطلوب حالت دی.

دریم: تړونیزی اړیکی (Contractualization)

یوه بله ځانګړتیا چې د انسان او ټولنی په اړه د غربی تمدن اصلی څیره رابرسیره کـوی د تړونیـزو اړیکـو یـا (Contractualization) ځانګړتیـا ده، ددی مفهـوم دا دی چې په تقلیدي ټولنو کی د انسانانو ترمنځ د ترحم پر بنسټ ولاړی انساني اړیکی چونکه د ګټی، تاوان او راکړی ورکړی د دقیقو حساباتو تابع نـه وي نـو لـه دی املـه هغـه مبهمی اړیکي دي، نو پکار دا ده چې دا اړیکی په تړونیزو منضبطو اړیکو بدلی کړی شي چې هغه د راکړی ورکړی د منطق تابع وي، او د یو تړون په نتیجه کـی رامـنځ تـه شي، دا ددی څخه سرچینه نیسي چې ټوله نړۍ باید د یو بازار او یوی کارخانی په څیر وي، لکه هلته چې هر څه د مادي قوانینو تابع وي، د هر چا تـرمنځ اړیکـی د تـړون او عقد پر بنسټ تأمینیږي او ساتل کیږي، په ټولنه او کورنی کی هم په عین شکل دا اړیکـي ددی مـبهم شـکل څخـه راووځـي او د راکـړی ورکـړ او مـادي مصـالحو تـابع وګرځي.

څلورمه ځانګړتیا: هر څه نه د وسیلی په حیث کار اخیستل

چونکه مادي فکر ټولو کائناتو ته د مادی په سترګه ګوري، او بل هر حیثیت یی له پامه غورځوي، بلکه هیڅ اعتراف پری نه لري، نو له دی امله په هر څه باندی مـادي قانون حاکم بولي، او هر څه د همدی مادي قانون سره سم عیارول او د نړۍ ظروف او حالات د همدی مادي قانون سره سم جوړول غواړي او همدی تـه دوي ترشـید (یـا د ټولنی حالات د همدی قانون په بنسټ په سمه توګه عیارول او هر څه په مادي قالبونو کی اچول) وایي، په همدی لړ کی غربي ماده پرسته نړۍ انسان او مادې تـه پـه یـوه سترګه ګوري، او داسی مادي توکي یی ګڼی چې د هر هدف او غرض لپاره یی انسان! (یعنـی د واک او څـواک او مـال لرونکـی انسـان) اسـتعمالولی شي، همـدی تـه پـه انګلیسی ژبه هغوي (Instrumentalization) وایي، چې معنی یی ده د انسان په شمول د هر څه نه وسیلی په حیث کار اخیسـتل، لـه دی املـه پـه انسـان او بـل مـادي توکي کی د غربي تمدن له نظره په دی کی هیڅ فرق نشته چې دواړه د څواکمنو انسانانو لخوا د یوی آلی او وسیلی په توګه استعمالیږي.

پنځمه ځانګړتیا: مادي سمون یا ترشید

د انسان په اړه د غربي تمدن لرلید له هغه اصطلاح څخه هم ځرګندیږي چې هغه د غربي نړۍ یوه بله ځانګړتیا بلل کیږي، چـې هغـی تـه لکـه مخکـی مـو چـی ورتـه اشاره وکړه مادي ترشید یا مادي سمون ویل کیږي، چې د هغی مفهوم دا دی چې غربي نړۍ او غربي تمدن د ټولنی واقع او فعلي حالت د مادي قـانون سـره سـم عیـارول غواړي، چې په نتیجه کی یی یواځی مادي پرمختګ رامنځ ته شي پرته له دی چې نور ټول انساني، اخلاقي، او دیني اعتبارات په نظر کی ونیول شي، دی کـار تـه (مـادي ترشید) ویل کیږي، دا په دی معنی چې د مادي اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره مؤثر ترین مادي وسایل په کار واچول شي چې په کم وخت کی او په کم مصرف هغـه لاسـته راوړي، نو هر څومره چې وسایل بهتر وي هومره به کار په اجرایي او شکلی لحاظ سم او دعقل سره برابر وي، د همدی په نتیجه کی د (تیکنالوژیکی عقلیت) اصـطلاح هـم رامنځ ته شوه، چې دا هغه عقلیت ته ویل کیږي چې په تکنالوژیکي اجراءاتو ترکیز کوي او انساني اهدافو او اغراضو سره هیڅ کار نه لري، ددی ډول ترشـید پـایلی لـه دی امله درستی نه دي چې په دی کی د اهدافو، مقاصدو، غایاتو، او ارزښتونو اړخ په بشپړه توګه له پامه غورځول کیږي او یواځی په مادي پرمختګ ترکیز کیږي.

---

[1] دا د هغه تصور برعکس چې د هیومانیزم پیروانو درلود.

شپږمه ځانګړتیا: په ټولنه د بیروکراسۍ او ټاکل شوو نمونو او معیارونو تسلط

د غربي نړۍ ټولنپوهان وايي چې په غربي نړۍ کې یو دوه نوري پدیدې چې د هغې ټولنو ځانګړتیاوې شمیرل کیږي (Bureaucratization) او (Quantification) دي، دا ټولنپوهان وايي چې په لویو صنعتي پرمخ تللو ټولنو کې ددې ځانګړتیاو څرګندیدل یو حتمي کار دی، او دا ځکه چې ددې ډول ټولنو مؤسسات ډیر لوی او یو بل سره ډیر نښتي او یو په بل کې سره ننوتي مؤسسات دي، چې یو له بل څخه یې جدا کیدل ناممکن دي، نو له دې امله ددې ډول مؤسساتو اداره د ټاکل شوو بیروکراتیکو نمونو او نظامونو له لارې ممکن دي، داسې نظامونه او نمونې چې په هغې کې د افرادو د ځانګړتیاو پروا نه ساتل کیږي، (د هغه تقلیدي مؤسساتو برعکس لکه کورنۍ، قبیله چې په هغې کې د افرادو د ځانګړتیاو ډیره خیال ساتل کیږي، او هر څه سره د هغې د ځانګړتیاو په بنسټ تعامل کیږي) له دې امله دا لوی غربي صنعتي پرمختللې ټولنې چې د همدې بیروکراتیکي نظامونو او ټاکلو قالبونو په ضمن کې حرکت کوي غواړي چې انساني وګړي هم په ځانګړو قالبونو کې واچوي او د هغه بیروکراتیکي نظامونو سره یې برابر کړي چې په ټوله ټولنه حاکم دي او تسلط پرې لري، او د هغه خصوصیتونو او ځانګړتیاو څخه یې محروم کړي چې د کیفیت او انساني شخصیتونو پورې اړیکي لري، هغه ځانګړتیاوې او خصوصیتونه چې ددې بیروکراتي نظامونو په کار کې خلل واقع[1] کوي.

ددې په نتیجه کې په ټولنه او ټولو انساني وګړو یو شکل، او یو روټین (نمط) حاکم ګرځي، یو روټین قائمیږي، او ټوله ټولنه د یو لوی ماشین او لوی ماشینې کارخانې په څیر ګرځي چې په ټولنه کې د هر وګړي لپاره وظیفه او ځای ټاکي، او په عامو حالاتو کې د دې وګړو رغبتونه او خوابونه هم همدا ټاکي، له دې وروسته دا بیروکراتیکي نظامونه یواځې ټولنیز ژوند تر اغیزې لاندې نه راولي بلکه انفرادي ژوند هم تر اغیزې لاندې راولي، او په دې توګه انساني وګړي نه په خپل ټولنیز او وظیفوي ژوند کې بلکه په خپل انفرادي او شخصي ژوند بلکه د خپلو رغبتونو او احساساتو په مستوی ددې بیروکراتي نظامونو څخه اغیزمن کیږي.

د همدې په نتیجه کې (Technological or Technocratic Society) تکنوکراتیکي او فني ټولنو اصطلاح رامنځته شوه، د تیکنوکراتیکي ټولنې مفهوم د (Post Ideological Society) د عقیدتي او نظریاتي ټولنو څخه وروسته ټولنې د مفهوم سره تړلې مفهوم دی، ددې معنی دا ده چې اوس هغه وخت تللی دی چې ټولنې د سیاسي عقیدې او نظریې په بنسټ اداره شي، بلکه اوس باید د اقتصادي چارو لپاره د دقیقې پلان ګذارۍ، د دفاعي چارو لپاره استراتیژیک تفکیر، او علمي څیړنو ته په پرله پسې توګه د وسعت د ورکولو او .... له لارې د ټولنې د حالاتو سمون (ترشید) او په حالاتو کې تحکم او تصرف کولو او په حالاتو د مسلط کیدلو له لارې اداره شي، په دې معنی چې اوس عقیده او نظریه انسان ته د ټولنې د اداری او په ټولنه کې د تصرف صلاحیت نه ورکوي بلکه دا پلان ګذاري او علمي پرمختګ دی چې انسان ته ددې توان وربښي چې ټولنه پرې اداره کړي، یواځې په خپل ټولنه کې نه بلکه په ټول مادي طبیعت او موجوداتو کې تصرف او تحکم وکړي، او دا هغه وخت ممکن دی چې انسان هر ډول عقاید، افکار او نظریات پریږدي او دې کار ته متوجه شي، نو له دې امله اصل قوت د سیاستمدارانو، د پارلمان د منتخبو غړو، بیروکراتانو او ... په لاس کې نه دی بلکه د پوهانو او فني خلکو په لاس کې دی، دې ته دوي (Post Ideological Society) د عقایدو او نظریاتو نه وروسته منځ ته راغلې ټولنه وايي.

یو شمیر خلک خو دا د غربي ټولنې مثبت اړخ ګڼي، په ځانګړې توګه هغه خلک چې ساینس او مادي قوانین د انسان د ټولو ستونزو د حل یواځنی مصدر ګڼي، او ددې اړتیا نه احساسوي چې فکري او فلسفي مذهبونو او آراو ته په دې اړه رجوع وشي.

مګر یو شمیر نور خلک دا بالکل منفي پدیده بولي او دا ځکه چې فني خلک او تکنوکراتان د اوزاري عقل (Instrumental reason) خاوندان دي چې هیڅ ډول اخلاقي التزام نه لري او نه کلي معرفت لري، هغوي یواځې اجرائي کارونه سرته رسولی شي چې په خپل مادي سیستم کې اخلاقي او انساني ارزښتونه نه پیژني[2]، لنډه دا چې تکنوکرات خو په یو ځانګړي فني میدان کې متخصص انسان وي، مګر هر څه ته د همدې خپل تخصص له زاویې څخه ګوري، نو همیشه یې تصور جزئي وي، فني تکنوکرات خو په خپل میدان کې ډیر ښه صلاحیتونه لري مګر د اصلي اهدافو څخه بې خبره، او د بشپړ تصویر د لیدلو څخه عاجز وي، د ټولنې د بدلون په اړه هیڅکله فکر نه کوي، ځکه د ټولنې بدلون د بشپړ تصور د درلودلو څخه پرته ممکن نه دی، نو دا ډول فني تکنوکراتان یو ډول جامد خلک وي، د هغه په تصور هغه بسیط مادي شیان غالب وي چې په کوم کې تخصص لري، انسان سره د یو داسې موجود په حیث تعامل نه شي کولی چې په دې مادي نړۍ کې یو ځانګړی موجود دی، او د مادي اړخ ترڅنګ نور اړخونه هم لري، په عامه توګه همدا تکنوکراتان د نورو خلکو د لاسه اله ګرځي، په لیبرال دیموکراتو ټولنو کې د سرمایه دارانو، حاکمانو، لویو شرکتونو او داسې نورو د لاس اله ګرځي، او په پخوانیو سوسیالستي ټولنو کې د کمونست حزب د لاس اله ګرځیدل.

په نړۍ کې د نور تصرف (چې دوي ورته ترشید، یا د نړۍ مادي سمون وايي) او تحکم په خاطر چې په بشپړه توګه د انسان د ارادې تابع وګرځي او هغه ډول تصرف پکې انسان وکړی شي او بدلون پکې راوستلی شي چې انسان یې غواړي، څه نور علوم لکه وراثتي هندسه (Genetic Engineering) او استنساخ (Cloning) منځته راغلل چې د علم او ټکنالوجی نور تطبیقات هم په انسان صورت ونیسي، او د نورو مادي توکو څخه ډیر جلا موجود پاتې نه شي، او لکه چې په نورو مادي موجوداتو کې چې تصرف کیږي په ډیره اسانه توګه په انسان کې هم تصرف او تحکم ممکن شي.

اومه ځانګړتیا: اوزاري عقل

د غربي نړۍ یوه بله ځانګړتیا چې ددې نړۍ هغه بشپړه مادي څیره راپه ګوته کوي یو هم د اوزاري[3] عقل (Instrumental Reason) ځانګړتیا ده، د اوازاري عقل نه مراد هغه عقل دی چې د وسایلو او اوزارو په حیث تری کار اخیستل کیږي، او په شکلي او اجرائي سویه کار کوي، او د اهدافو او مقاصدو په اړه تفکیر نه کوي، په دې معنی چې وسایل د جزئي اهدافو د لاسته راوړلو لپاره په ډیر ښه شکل په کار اچولی شي پرته له دې چې ددې اهدافو په اړه فکر وکړي چې هغه د بشریت لپاره ګټور دي او که د انسان په تاوان دي، یعنی هغه عقل چې د اوزارو او وسایلو په حیث ددې لپاره تری کار اخیستل کیږي چې څرنګه ټاکلو جزئي اهدافو ته د یو مادي سیستم له

[1] په بیروکراتي نظام کې هر وګړی مجبور دی چې ځان د هغه نظام سره برابر کړي چې د هغې لپاره په نظر کې نیول شوی دی، د تقلیدي ټولنې په څیر نه وي چې د تحرک لپاره ازاده او پراخه ساحه لري.

[2] د بیلګې په توګه د اوزاري عقل خاوند خو داسې وسله په ډیر پوره مهارت سره تیاروي چې ډیر خلک په یوه لحظه کې له منځه یوړلی شي، خو پرته له دې چې دا فکر وکړي چې دا مقصد تر کومه د ارزښتونه له لحاظه او د غائی اهدافو له نظره درست او سم کار دی، دې ته موږ اوزاري عقل وایو.

[3] اوزار په پښتو کې هغه وسایلو ته ویل کیږي چې کسبه ګر تری په خپل کسب کې کار اخلي، لکه د موچي اوزار، د ګل کار اوزار او داسې نور، دلته د اوزاری عقل څخه هماغه عقل دی چې د اوزارو په توګه تری کار اخیستل کیږي.

لاری ورسیږي او په دې توګه په مادي نړۍ او انسان کې تصرف او تحکم وکړی شي، او له دوی څخه د وسیلې په حیث کار واخیستلی شي. اوزاري عقل لاندې ځانګړتیاوې لري:

1. هر څه ته د یوشانته والي له نظره کتل، او د شیانو ځانګړتیاوې له نظره غورځول، له دې امله اوزاری عقل په شیانو کې د یو شانته نښو او ځانګړتیاو په لټه کې وي، او هغه نښې او ځانګړتیاوې چې پدیدې یو له بل څخه جدا کوي له نظره غورځوي.
2. اوزاری عقل د جزئیاتو د ادراک توان لري، له دې امله دا ډول عقل یوه پدیده ټوټه کوي مګر بیرته یې یوائې د یو څه بسیطو ناقصو مادي نمونو له لارې ترکیبولی شي، یعنې بیا یې په درست شکل په بشپړه توګه د ترکیب توان نه لري.
3. انسان ته یوائې په دې نظر ګوري چې دا هم د طبیعت/ مادي یوه داسې برخه ده چې د نورو اجزاو څخه هیڅ ډول جلا کونکې ځانګړتیاوې نه لري، له دې امله انسان په بشپړه توګه د هغه قانون تابع ګڼي چې په مادي طبیعت حاکم دی.
4. انسان ته د طبیعي او ساینسي علومو له نظره ګوري، چې یو ثابت شی دی، او یو ځرګند کمیت لري، او هیڅ ډول پټ امکانیات پکښې نشته.
5. انسان او مادي موجوداتو ټولو ته د یوې داسې مادي وسیلې په حیث ګوري چې د هر هدف د لاسته راوړلو لپاره ترې کار اخیستل کیدلی شي.
6. د وجود اخیري او غائی هدف د ذات بقاء، برلاسي او تفوق ګڼي، له دې امله دی ته عقل ذاتی هم ویل کیږي.
7. د همدې هدف د لاسته راوړلو لپاره اوزاري عقل په هر څه باندې مادي قواعد او قوانین تپي، او هر ډول پدیدې (هغه انسان وي او که طبیعي پدیدې) د شکلي قوانینو، قابل پیمایش قاعدو، او د حسابي او ریاضي نمونو او قواعدو تابع ګرځوي، یعنې هر ډول پدیدې د مادي سیستم او طبیعي قوانینو تابع ګڼي او د همدې قوانینو په بنسټ ورسره تعامل کوي، ترڅو په هر څه کې ورته تحکم او تصرف ممکن شي، او د خپلې خوښې سره یې عیار کړی شي. (دا د وضعي فلسفې په ضمن کې خپل اخیری سرحد ته ورسید).

ددې نتیجه دا ده چې:

1. اوزاري عقل د هغه اجتماعي، سیاسي او تاریخي تفاعلاتو د بشپړ سیاق او تناظر د ادراک څخه عاجز ګرځي چې د ظاهري مادي حدودو او مظاهرو څخه ور اخوا وي، بلکه د حسي جزئیاتو، او د وقتي او مادي مظاهرو تر شا د پرتو نهائي اهدافو او کلي مسایلو د ادراک څخه بالکل عاجز وي، په دې معنی چې د مادي وجود تر شا په پرتو اخلاقي او معرفتي حقایقو د پوهیدو توان نه لري.
2. له دې امله اوزاري عقل د حاضر څخه ور اخوا په ماضي د پوهیدو او د آینده او مستقبل د تخمین قدرت او توان نه لري، په دې معنی چې اوزاري عقل چونکه د جزئیاتو سره تعامل کوي نو لاتاریخي او لازماني کلیات د هغه په حساب کې نه شته.
3. چونکه اوزاري عقل د کلي ادراک، تاریخي بنسټونو، مستقبلي تصوراتو د فهم څخه عاجز وي، او ثابت معرفتي بنسټونه نه لري، له دې امله دا ډول عقل د اخلاقو، جمالیاتو او معرفت په اړه په نسبیت[1] کې غورځیږي،
4. ځکه هر څه د هغې له نظره برابر وي، نو له دې امله د بشپړ لامعیاریت حالت[2] منځ ته راځي، چونکه نور معیارونه له منځه تللی وي نو ددې په نتیجه کې چې کوم تفکیر، معیار او سیستم چې دداسې انسان په ذهن سپور وي هغه ماده/ طبیعت، ساز وسامان، او شیان وي یعنی د هر ډول معیاریت څخه پرته د تبادل او راکړې ورکړې اړیکې معیار ګرځي.
5. ددې ټولو په نتیجه کې اوزاري عقل په یو شي باندې قادر وي چې هغه د امر واقع منل، د هغه حوادثو، واقعاتو او جزئیاتو سره ځان عیارول دي چې هغه ته رادمخه کیږي، یعنې په هغه باندې د تسلط، ظلم، د روټینې حالت د مسلط کیدو، د داسې انسان سره د مادي توکي په حیث تعامل، او د خپلې مرتبې او خپل حیثیت څخه د راغورځولو لپاره تیار او اماده وي، ددې معنی دا ده چې ددې په نتیجه کې په ټولنه کې د تسلط، استبداد، او د قوت او سیادت په بنسټ ولاړو اړیکو ستنې نورې لا هم ټینګیږي، او د روټین څخه وتونکې هر ډول خود جوشه ابتکاري احساسات کوبل کیږي.
6. سره له دې چې په دې ټولنو کې عقل د خرافاتو څخه ازادي ترلاسه کوي مګر هغه پخپله بیا په یو داسې قوت بدلیدل غواړي چې ټولنه، ماده او پخپله انسان په داسې توګه د مادي قوانینو تابع وګرځوي چې هر ډول ازادي له منځه یوسي، له دې امله په غربي تمدن کې پرمختګ عکسې نتیجه ورکړه، روښنګرۍ او روښنفکرۍ شمولي او استبدادي حالت غوره کړ، او هغه نوګرا ټولنې چې فرد محوري یې شعار وه فرد یې د مرکزیت څخه لیرې کړ، له دې امله دا ټولنې په ډیرو رسا او چټکو ګامونو د بدبختیو لور ته رواني ټولنې دي.

ددې ډول عقل په مقابل کې نقدي عقل یا کلي عقل دی چې هغه یوائې مادي وجود ته نه ګوري، له دې امله یوائې د مباشرو جزئیاتو په ادراک اکتفاء نه کوي، هغه د کلي حقیقت د ادراک توان لري، د انسان د وجود غرض وغایت او هدف پیژني، د انسان له دوافعو او امکاناتو، او د هغې دوجود د مقصد څخه باخبره او اګاه دی، له دې امله دی ته نقدي عقل او کلي عقل هم ویل کیږي.

په لنډه توګه ویلی شو چې د سیکولریزم تر ټولو لویه اشتباه دا ده چې د تخصص احترام (جزئي سیکولریزم) یې د شمولي سیکولریزم سره ګډ کړ، او بیا یې همدا اجرائي او تخصصي تفکیر د هر څه لپاره اخیري مرجعیت وګرځاوه، که په ټولنه کې تخصص ته احترام کړ شوی وی مګر همدا جزئي تخصص (**Technocracy**) د هر څه لپاره مرجعیت نه وی ګرځول شوی نو شاید مشکلات دومره زیات نه وی.

---

(1) نسبیت مفهوم دا دی چې دا هر څه د هغې له نظره متحول او متغیرګرځي، له دې څخه هیڅ شی هم ثابت نه وي، د حالاتو او اشخاصو په بدلون سره بدلیږي رابدلیږي.

(2) د لامعیاریت مفهوم دا دی چې چونکه کلي معرفت معیار ګرځي د جزئي قضایاو لپاره او دا ډول عقل چونکه د کلي معرفت څخه عاجز وي نو د جزئیاتو لپاره له دې سره معیار وجود نه لري.

اتمه ځانګړتیا: commodification او reification او Fetishism

لومړی کلمه د سامان جوړیدنې په معنی ده چې په عربي که (تسلع) یعني (سلعة)[1] سامان جوړیدل، دویمه کلمه د شي جوړیدنې په معنی ده چې په عربي کې ورته التشیؤ (د شي جوړیدنې) وايي، همدا راز دریمه کلمه(**Fetishism**) د مادي شی جوړیدل معنی ورکوي چې په عربي کې ترې په (التوثن) تعبیر کیږي، ددی دری واړو اصطلاحاتو لنډیز دا دی چې د انسان نړیوال لرلید هر څه ته، هر ډول اړیکو ته، یو اړخیز وګرځي، یواځې او یواځې ماده او مادي تعامل د هر څه محور وګرځي.

د (**commodification**) یا تسلع مفهوم دا دی چې سامان او د سامان تبادله د نړۍ، خپل ځان، د ټولنې او نورو سره د هغې د اړیکو په اړه د هغې د لرليد او تصور او عقیدی محور وګرځي، او دا خو معلومه ده چې سامان د بازار مرکزي عنصر او هغه محور دی چې بازار پرې قائم دی او تر شا او خوا یې راڅرخیږي، نو د (تسلع) او سامان جوړیدنې معنی به دا وي چې ټوله نړۍ د راکړې ورکړې او اړیکو په اړه د بازار حیثیت غوره کړي، یعنې په هر څه د سامان سلعی او راکړې ورکړې منطق برلاسی پیدا کړي، هر څه پر همدی منطق بناء وي.

همدا راز د شي جوړیدنې (**reification**) مفهوم دا دی چې د انسانانو ترمنځ اړیکی د مادي شیانو ترمنځ د اړیکو په څیر وګرځي یعنې د انسانانو ترمنځ هر ډول اړیکی د ماشیني اړیکو حیثیت غوره کړي، او د انسانانو سره تعامل د هغوي څخه د وسیلې په حیث د کار اخیستلو په بنسټ ودریږي، ځکه انسان هم د نورو شیانو په څیر یو شی ګرځي لکه نور شیان چې د خپلو اهدافو د لاسته راوړلو لپاره د وسیلې او اوزارو په حیث په کار اچول کیږي دا هم همداسی پکار ر واچول شي.

په لنډه توګه دا چې د شي جوړیدلو معنی دا ده چې انسان د (شي) حیثیت غوره کړي، هر ډول خوابونه او تصورات یې د (شیانو) تر شا او خوا راوڅرخیږي، د مادي سطحی او د شیانو د نړۍ څخه د ور اخوا په اړه هیڅ تصور ونه لري، هغه انسان چې شی ترې جوړ شوی وي یو اړخیز انسان ګرځي (چې یواځې مادي اړخ یې په نظر کې وي) اود شیانو سره په مادي اړخ کې رامنحصرو نمونو په رڼا کې ډیر کامیاب تعامل کولی شي مګر د انسان سره په تعامل کې همیشه ناکام وي ځکه چې انسان یو اړخیز موجود نه دی. همدا راز دا ډول انسان مطلقو مادي شیانو ته په بشپړه توګه تابع کیدلی شي، بلکه د هغې سره یو کیدلی شي او د هغې په څیر تصرف کولی شي، او همدی ته مور مادي انسان ویلی شو چې د مادي قوانینو سره سم خپل ژوند تیروي، همدا راز هغه دریمه اصطلاح هم همدا مفهوم افاده کوي.

په لنډه توګه ددی دری واړه اصطلاحاتو مفهوم دادی چې انسان خپل انسانیت یو اړخ ته کیږدي او په نتیجه کې د مادي شیانو، بازاري ساز اوسامان، او مادي موجوداتو په نړۍ کې سقوط وکړي، خپل هغه څو اړخیز انسانیت چې الله تعالی په کوم طبیعت پیدا کړی دی د لاسه ورکړي، او په ماده، او له هغې په بیلا بیلو شکلونو لکه بازار، انتاج، استهلاک، دولت او نظام ... کې ذوب شي، همدا راز دا اصطلاحات دا معنی هم افاده کوي چې د انسان او مادي وجود څخه هر ډول قداست لیری کړی شي، او هر څخه د مادي قوانینو تابع وګرځولی شي، او په پای کې ټولې نړۍ او کائناتو ته چې په هغې کې هر څه شامل دي د استعمالیدونکو توکو په حیث ولیدل شي.

نهمه ځانګړتیا: استلاب، او قالبي کیدل

د غربي ټولنو یوه بله ځانګړتیا د خپل ځان څخه بیګانه کیدل دي چې په انګلیسی کې ورته (**Alienation**) ویل کیږي، او کله ترې په استلاب یا اغتراب (د خپل ځان څخه بیګانه کیدلو) باندی تعبیر کیږي، چې مفهوم یې د خپل جوهر او اصل څخه د انسان پردي کیدل دي، او د هغه مقام څخه رالویدل چې کوم مقام د هغې لپاره وړ دی، همدا راز د انسان د اصلي ماهیت او وجود ترمنځ عدم توافق ته هم اغتراب یا استلاب ویل کیږي، چې دا په حقیقت کې په مخکې ذکر شوو دری واړو اصطلاحاتو مرتبه نتیجه ده، ځکه کله چې انسان د شي، مادي سامان، او مادي حیثیت غوره کړي نو بیا هغه د خپل ماهیت او اصلیت څخه بیګانه او پردی کیږي، د خپل ځان څخه بیګانه کیدل یا اغتراب لاندی اړخونو ته اشاره کوي:

1. چې انسان د خپلو پټو او ژورو انساني احساساتو، او انساني اړتیاو سره اړیکی له لاسه ورکړي.
2. چې انسان په خپل ژوند د بیروکراتي اجراءاتو د تسلط د زیاتوالی احساس وکړي، او دشخصي ژوند (**Privacy**) احساس کم شي.
3. چې فرد ددی احساس وکړي چې هغه په هغه ټولنیزو دریځونو چې دا یې په منځ کې راګیر دی هیڅ ډول اغیزه نه لري.
4. انسان په ټولنه باندی د حاکم ثقافت په مقابل کې د پردیتوب او بیګانګۍ احساس وکړي.

او دا هر څه په غربي ټولنه کې د یوی بلې پدیدی نتیجه ده چې هغې ته (**Standardization**) وايي، او معنی یې (د هر څه په یو معیار او یو قالب برابرول) دي، په دی معنی چې په صنعتي ټولنو کې هر څه د لویو ماشیني آلاتو په ذریعه منځ ته راځي، نو هر څه یو روتیني او قالبي شکل غوره کوي، چې یو د بل سره په بشپړه توګه یوشانته والی لري، او په خپل منځ کې هیڅ توپیر نه لري، د تقلیدي ټولنو برعکس چونکه هلته هر څه په یو مستقل شکل جوړیږي، نو هر څه خپل انفرادیت لري چې د خپل جوړونکی څخه یې ترلاسه کوي.

د متمدنو غربي ټولنو په صنعتي توکو کې د روتین او قالبیت په نتیجه کې د انسانانو په عمومي او خصوصي ژوند کې هم روتین ځای نیسي- ټول ژوند د ځانګړو روتیني ظروفو د جبر لاندی تیروي، (سهار پاڅیدل، د کار ځای ته تلل، ماشیني انداز کې کار کول، فارغ وخت کې یو ډول مصروفیت درلودل، ویده کیدل او بیا پاڅیدل) ددی په نیتجه کې ټول انساني ژوند روتیني ګرځي، چې د اغیز لرونکو مراکزو له لوری د صادر شوو اوامرو څخه اغیزه قبلوي، د بیلګې په توګه هر څوک د مود سره سم په روتیني شکل خپل لباس هر کال بدلوي، که مود د اوږدو جامو وي خلک ټول اوږدی جامی اغوندی، او که مود د لنډو جامو وي ټول خلک په روتیني شکل لنډی جامی اغوستل پیل کوي، ته به وایې چې په پاریس کې د مود د مراکزو څخه چې هر ډول حکم صادر شي هغې ته ټول داسی تابع وي لکه یو طبیعي/ مادي قانون ته چې سر ټیټوي! هیڅ څوک یې هم د مخالفت توان نه لري.

ټولپوهان وایې چې دا قالبیت او روتینیت یواځې په ظاهري ژوند اغیزی نه پریږدي بلکه د انسان داخلي دنیا هم تر اغیزی لاندی راولي، چې د همدی په نتیجه کې د انسان خوابونه، رغبتونه، تصورات او ارزوګانې یو شکل غوره کوي او قالبي کیږي، د خپل ځان په اړه د انسان تصور، د انسانانو د سلوکیاتو ډولونه .. ټول یو شانته کیږي،

---

[1] سلعة هر هغه څه ته ویل کیږي چې د قیمت په مقابل کې خرڅیږي.

او په دی توگه دا پدیده په ټولنه کی ژوند کونکي ټول وگړي په ظاهري او باطنی بڼه په يو ځير گرځوي، د ټولنی او انسان په دی ډول نمطي کيدل او په يو ډول قالبونو کی لویدل د لاندی لاملونه له کبله ممکن شو:

1. په صنعتي ټولنو کی د صنعتي او ماشيني انتاج طبيعت تنوع نه قبلوي، هر څه په هماغه يو معياري شکل جوړوي، او د يو قالب سره سم يی تياروي، د بيلگی په توگه د هر کال لپاره چی کوم ماډل موټر تيارېږي هغه ټول په يو معيار او يو قالب جوړ وي، داسی نه شي کيدلی چی د يو ماډل موټر وي او معيارونه او قالبونه يی بدل وي.
2. په نوي عصر کی د تيز ماشيني ژوند اغيزی.
3. د منځگړو مؤسساتو ضعيف کيدل او له منځه تلل هم دا پديده پياوړی کړه، د بيلگی په توگه (کورنی) يو فرد په خپل شخصي- ژوند او وجدان په اړه د روتينيت د لاملونو د سرايت څخه ساتي، همدا راز انسان ته د صميميت او محبت يوه ټولنيزه فضاء او داسی چاپيريال برابروي چی د هغی د طبيعت سره سمون خوري تر څو خپل بيلا بيل اړخونه کشف کړي، د هغه ټولنيز چاپيريال برعکس چی انسان په دی مجبوروي چی د بهرنيو اغيزو تر تاثير لاندی و اوسي او يو محدود قالب کی ځان واچوي.
4. موږ دا گورو چی په اوسني عصر کی انسان يو متحرک، خوځنده او نسبيت گرا مخلوق دی، هيڅکله هم د مطلقاتو او ثوابتو سره اړيکی ساتل نه غواړي او قبلولو ته يی اماده نه دی، د تنقل (ترانسفر) تصور يی په عقل حاوي دی، همیشه دی ته اماده او تيار دی چی د يو لنډ اشعار نه وروسته خپل ارزښتونه بدل کړي، له دی امله ډير ژر د لذت د صنعتونو او هغه اعلاناتو او
5. تبليغاتو ښکار کيږي چی د ټولنی نوی صياغت کوي او په هغه قالب کی يی اچوي چی د اعلان کونکو جهتونو د گټو خدمت کوي.
6. شايد د اعلاناتو او تبليغاتو هغه شرکتونه په محددو قالبونو کی د اچول او د نمطيت په ترويج کی قاطع رول لوبولی وي چی د خلکو په اذهانو کی دا ترسيخ کوي چی د محددو قالبونو کی برابر نمطي سلوکيات او اعمال بالکل طبيعي سلوکيات دي.
7. او شايد د نمطيت او محددو قالبونو کی د پريوتو تر ټولو اهم لامل د هغه سيکولر مرکزی حکومت وجود وي چی هغه د لويو اداري واحدونو څخه پرته بل چا سره تعامل نه کوي، او د خپلی وسی پوری ټولنيز او انسانی ژوند په مادي قالبونو کی په داسی توگه اچوي چی هغه ته پکی تصرف ممکن شي هغه ورته پلان گذاري وکړی شي او د خپلو گټو لپاره يی توجيه کړی شي، يعنی د هغی څخه د وسيلی کار واخيستلی شي، په مادي قالبونو کی همدی اچولو ته نمطيت وايي ځکه له دی پرته خو په انساني او ټولنيز ژوند کی تنوع وي غير متجانس ترکب وي چی هغی څخه د وسيلی کار اخيستل ممکن نه وي.

په غرب کی د تشدد حوادث، د شرابو او مخدراتو بی اندازه استعمال او همدارز د ټولو ازاديو سره د فشحاء او اباحيت په دومره کچه خپريدل شايد د همدی نمطيت پر ضد د غربي انسان احتجاج وي چی د هغی داخلی نړی په بشپړه توگه له منځه وړي او د هغه ازادي په مکمله توگه سلبوي.

لسمه ځانگړتيا: يو اړخيز انسان

ددی مخکی ټولو ځانگړتياو په نتيجه کی يو داسی انسان رامنځ ته کيږي چی هغی ته (**One dimensional man**) يو اړخيز غير مرکب او بسيط انسان ويل کيږي، دا ډول انسان د اوسنۍ يوی اړخيزی ټولنی پيداوار دی، هغه ټولنه چی يواځی يو ډول عقل يعنی اوزاري او تکنالوجيکی عقل پری تسلط لري، يو شعار لري چی هغه علمی، صنعتي او مادي پرمختگ دی، چی يواځی مادي انتاج ته اهميت ورکوي، او يواځی د مادي پراختيا، رفاهيت او اسانتياوی، او د مادي توکو له زياتو نه زيات استهلاک ترلاسه کول يی هدف دی. هغه ټولنه چی وضعي فلسفه(**Positivism**) پری حاکمه ده، هغه فلسفه چی د طبيعي علومو معيارونه په انسان هم تطبيقوي، هغه ټولنه چی لوی لوی اداري مؤسسات پکی راپيدا کيږي چی فرد تر خپل تاثير لاندی راولي او احتواء کوی يی، ترشيد کوي يی، (شی) تری جوړوي او د خپلو هغو اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره يی وسيله جوړوي چی هغه يي ټاکی.

دا ماده پرستي ټولنی د لويو سرمايه دارو مؤسساتو تر تسلط او اغيزی لاندی وي چی د استهلاکي توکو انتاج او توزيع يی په لاس کی وي، او يواځی دا نه چی استهلاکي توکي جوړوي بلکه د خلکو رغبتونه، خوابونه او راتلونکی ارادی هم جوړوي، يعنی انفرادي او ټولنيز ژوند دواړه تر تاثير او اغيزی لاندی راولي، دا ډول مؤسسات په انسان کی يو دويم تشويه شوی، مريض فطرت او طبيعت ايجادوی، ځکه د داسی انسان ټوله پاملرنه هغه وظيفه گرځي چی دا په کی مقرر وي (يعنی يو وظيفوي انسان گرځي) ټول خوابونه يی د استهلاکي توکو تر شا او خوا راڅرخيږي، ځانته يواځی ددی استهلاکي توکو د انتاج کونکی او استهلاک کونکی په سترگه گوري، پرته له دی چی د کوم لوړ هدف او اوچتو موخو يو ذره احساس هم ولري! او تصور يی دا وي چی د هغی د وجود اثبات د استهلاکي توکو په لاس ته راوړلو کی نغښتی دی، دداسی انسان ټول اهداف او ټول رغبتونه او ارادی د همدی استهلاکي توکو په دائره کی ترسره کيږي،

تردی چی دا ډول انسان په بشپړه توگه يو اړخيز انسان گرځي (چی په خپله هم د نور شيانو په ځير يو شی، يوه اله گرځي، او هدف او رغبت او غايت او غرض يی هم مادي شيان او استهلاکي توکي لاس ته راوړل او استهلاک کول وي) ټوله نړی يی بازار او استهلاکي توکي وي له دی پرته هيڅ بله نړی نه پيژني!.

يو غربي فيلسوف وايي: د استهلاکي شيانو لپاره په اعلاناتو او تبليغاتو کی چی کوم انفرادي مقدمات او صيغی او شخصيتونه کارول کيږي دا په حقيقت کی د چل څخه ډکه يوه پرده ده چی تر شا يی په جمعي توگه د استهلاکي سلوکياتو د مسلط کولو هدف پټ دی، دا ډول تبليغات د توکو استهلاک کونکی او استعمالونکی دی ته هڅوي چی په دی اړه د نورو تقليد وکړي، او اخيري (مود) خپل کړي، او په دی اړه اخيري خبری او اواز ته غوږ کيږدي، نو په حقيقت کی په اعلاناتو او تبليغاتو کی دغه فرديت د انسان باطن په محددو مادي قالبونو کی د اچولو د کوښښونو لپاره يوه پرده ده، دا د انسان په ذهن کی دا ترسيخ کوي چی دا يواځی د همدی خواب دی، او دا استهلاکي توکی ددی د ذات د تثبيت لپاره ددی يواځينی او شخصي وسيله ده! چی دا صحيح خبره نه ده بلکه دا اعلان او تبليغات په حقيقت کی ددی وسيله ده چی ددی انسان رغبتونه او خوابونه په ټولنه کی د نورو په ځير وگرځوي، په دی توگه دا لوي استهلاکي ماشين په گردش کی پاتی کيږي.

استهلاک کونکی يو اړخيز موجود گرځي، هغه د نورو مادي شيانو په ځير يو شی وي، ښکلی جامی په تن وي، هر هغه استهلاکي توکي استهلاکوي او کاروي چی له ده څخه يی کارول مطلوب وي، په يوه داسی ټولنه کی چی د

داخل او بیرون څخه په غیر دیموکراتیکه توګه اداره کیږي[1] او په ځانګړو مادي قالبونو کې اچول کیږي. مګر ددی ټولو سره سره انسان دا ګمان کوي چې هغه د خپلې ازادۍ څخه برخمن دی، او خپل شخصی ژوند په خپله خوښه تیروي! ځکه د استهلاکي توکو په نړۍ کې د اختیار میدان ډیر پراخه دی، دا اختیار خپله ازادي ګنې، مګر دا اختیار تر خپل شا دا بنسټیز حقیقت پټوي چې په مهمو او بنسټیزو قضایاو کې د اختیار مجال او ازادي په بشپړه توګه له منځه تللی، په مصیري، انساني او اخلاقي قضایاو کې اختیار او ازادي اصلا وجود نه لري، په داسې فضاء کې انسان ددی استهلاکي توکو د نړۍ څخه بیرون نشي وتلی او د ټولنې د نقد هر ډول توان له لاسه ورکوي، او د امر واقع سره د ځان د برابرولو او د هر موجود حالت د قبلولو او هغې ته د سر د ټیټولو لوی توان ترلاسه کوي، داسې ټولنو ته همدا فیلسوف مارکوز داسې دیموکراتیکې ټولنې وایي چې ازادي پکې نشته، یعنې داسې استبدادي ټولنې چې د ټولنې ټول وګړي یې په دې قانع کړي دي چې په ټولنه کې حاکمو تصوراتو ته د کوم زور او پولیسی فشار څخه پرته غاړه کیږدي، دلته د ټولنې د تصور سره سم هر فرد دا تصور لري چې هدف یې په مادي طبیعت کې له زیات نه زیات تحکم او تصرف کول او زیات نه زیات استهلاکي توکي انبارول دي، او همدی ته (په معقوله توګه او نرم انداز کې د ازادۍ نشتوالی وایي) چې په انګلیسی کې ورته (**Smooth Reasonable Democratic unfreedom**) وایي.

همدا راز هورکهایمر د اوسني انسان داسې تصویر کښي کوي چې د مارکوز د تصویر کښۍ سره توپیر نه لري، هغه وایي: دا نوی انسان د تقلیدي ټولنو د مطلقو معیارونو څخه خو ازاد کړی شو مګر نتائج یې مثبت نه ؤ، ځکه په دې توګه دا انسان د مادي سعادت او ځان لپاره د عیش او عشرت د برابرولو څخه پرته نور د هر ډول اصولو او مبادئو څخه بې برخې کړی شو، او د بقاء او حفظ نفس څخه پرته د هر ډول مقاصدو او ارزښتونو څخه خالي کړی شوی دی، د وسائلو پورې اړونده معیارونو څخه پرته نور د هر ډول محتوی او معیار څخه بې برخې دی، دا نوی انسان ددی څخه عاجز دی چې د هغه اختیاراتو تقویم او ارزیابي وکړی شي چې د هغې په مخکې دي او یا په هغو خرابیو پوه شي او د هغې ادراک وکړی شي چې د مسایلو د حل، او د غلطیو د تصحیح د لټولو په جریان کې رامنځته شوی، له دی امله هغه قطعا ددی توان نه لري چې د خپل ذات د تنګی محدودی او د خپل تنګ چاپیریال څخه ور اخوا تفکیر وکړی شي، دی انسان په بشپړه توګه د هر څه په اړه نقدي دید او نظر له لاسه ورکړی، هغه یواځې ددی توان لري چې ځان د هغه ټولنیزو قوتونو د غوښتنو سره سم برابر کړي چې په ټولنه تسلط لري او هغه وظیفه چې په همدی محدوده کې دی ته سپارل شوی ده د یو ماشین په څیر سرته ورسوي، همدا راز له دی سره د استهلاکي توکو ترمنځ د اختیار څخه پرته نوره هیڅ ډول ازادي نشته، هغه د ټاکلو مادي او فکري قالبونو په منځ کې حرکت کوي ددی د محتوی او نهائي اهدافو سره یې هیڅ سروکار نشته.

دی یو اړخیز انسان ته مادي انسان، اقتصادي انسان، یا جسماني انسان هم ویل کیږي، چې د مادی په دائره کې ژوند کوي او له دی دائرې څخه د بیرون وتلو توان نه لري، په دی هماغه قوانین نافذ دي چې په مادي توکو نافذ دي، دا یو داسې انسان دی چې په بشپړه توګه یې هغه نقدي عقل له لاسه ورکړی چې د مادي دائرې څخه بیرون فکر کولی شي، دا انسان یو وظیفوي انسان دی چې د هغه وظیفې په بنسټ یې تعریف کېدلی شي چې دی ته سپارل شوی ده، دا انسان د مادي او تکنالوجیکي عقلیت په دائره کې روزل شوی چې له دی څخه پرته د تفکیر بل میدان نه پیژني.

دا هغه ټولنه ده چې د غربي تمدن د تسلط په نتیجه کې منځ ته راغلی، ددی ځانګړتیاو څخه په څرګند ډول دا نتیجه په لاس راځي چې هغه جنت چې انسان یې د ساینسي انقلاب د پیل له ورځو خوب لیده، او تصور یې دا وه چې انسان به د هر ډول بدبختیو څخه ځان وژغوري، په طبیعت او مادې به مسلط وي، د هر څه محور به همدا وي، د خدای د تصور د له منځه وړلو وروسته به دا د هر څه مخدوم وي او دا به پخپله د هیڅ چا په خدمت کې نه وي، مګر له بده مرغه هغه نتیجه چې اوس لاس ته راغلی دا ده چې په پورته ځانګړتیاو کې مو ولیده، انسان د خپل ماهیت څخه پردی شوی، هغه نور یو اړخیز مخلوق دی، هغې د یو مادي توکي حیثیت غوره کړی، په دې مجبور دی چې په هغه چوکاټونو کې ژوند وکړي چې ورته ترسیمیږي ... مګر ددی ټولو سره سره چونکه هغه د مادي توکو د استعمال په اختیار کې ازاد دی، له دی امله هغه د کاذبې ازادۍ احساس کوي، او همدا د خپل ځان لپاره اخیری څوکه ګڼي چې له دی وړاندې نور پرمختګ ممکن نه دی.

هغه څوک چې د همدی مادي قالبونو په بنسټ روزل شوی وي هغه ته خو شاید همدا حالت مثالي حالت وي، او له همدی امله شاید په اسلامي نړۍ کې د همداسې یوی ټولنې د رامنځته کیدو هیله ولري، او د همدی لپاره هلې ځلې وکړي، مګر هغه څوک چې انسان ته د نورو طبیعي او مادي توکو څخه یو داسې متفاوت مخلوق په حیث ګوري چې د مادي او جسمي اړخ ترڅنګ معنوي اړخ هم لري، هغه داسې یواځینی مخلوق ګڼي چې الله تعالی هغې ته د عقل او ادراک قوت وربخښلی دی، هغه هیڅکله هغه حالت مطلوب حالت نه بولي چې غربي تمدن ورته رسیدلی دی، په اسلامي نړۍ کې د همدی متفاوتو نظرونو د موجودیت له امله د غربي تمدن سره د تعامل قضیې یوه متنازع حالت غوره کړی دی چې باید په دقت سره وڅیړل شي او درست دریځ غوره کړی شي، چې نه اسلامي نړۍ د علمي پرمختګونو څخه محرومه کړي او نه یې د هویت د مشکل سره مخامخ کړي.

خاتمه

په تیرو صفحاتو کې مو دا ولیدل چې څرنګه د حضرت عیسی علیه السلام راوړی دین د تحریف سره مخ، او بیا څرنګه همدا تحریف شوی دین د اروپا په لر او بر کې خپور شو، وروسته بیا څرنګه او د کومو اسبابو له امله د علم (ساینس) سره په ټکر کې واقع شو، او بیا ورو ورو څرنګه دا تمدن د الحاد په لور ولاړ، چې لومړی پړاو یې د طبیعي دین یا (ربوبیت) وه چې د (**Deism**) په نوم یې شهرت درلود، او بیا په دوهم پړاو کې د بشپړ الحاد منزل ته ورسید، په دې منزل کې چې اوس پکې د غرب تمدن قرار لري د الحاد یو بشپړ مظهر دی چې کله ورته شامل سیکولریزم ویل کیږي او کله د لیبرالیزم په نوم یادیږي، په حقیقت کې د غربي تمدن بشپړ نړیوال لرلید، جهان بیني او عقیده په هغه الحادي اصولو او متعقداتو ولاړه ده چې موږ د لاندې موضوعاتو په ضمن کې هغه په تفصیل سره یاد کړل:

1. د الله تعالی په اړه د غربي تمدن تصورات او معتقدات
2. د طبیعت او مادي وجود په اړه د غربي تمدن افکار
3. د انسان په اړه د غربي تمدن فکر او عقیده

---

[1] د هغه لویو سرمایه دارانه مؤسساتو او تبلیغاتي وسایلو له لارې او د انسان په سلوکیاتو کې د مداخلې له لارې.

د دې درې واړو موضوعاتو په ضمن کې چې د غربي تمدن کوم اصول یاد شوي دي، په حقیقت کې همدا هغه الحادي افکار او عقائد دي چې د غرب نړیوال لرلید او جهان بیني تشکیلوي، او همدا هغه بنسټ دی چې د هغه په اساس د غربي تمدن ټول عمارت ولاړ دی، هغه که فکري اړخ دی او که سیاسي او که اجتماعي، او که اقتصادي او که منهجي، په همدې بنسټ د هغوی قانوني نظام هم بنا دی، همدا بنسټ دی چې د هغه په اساس غرب د (حقوق بشر، اقتصادي نظام، ازاد بازار، سیاسي نظام او دیموکراسي، ښځو حقوق، اجتماعي اړیکو، د بحث منهج او ...) څخه خپل تصور پرې بنا کړی دی، غربي تمدن په لاندې میدانونو کې خپل نظامونه د همدې لرلید په بنسټ بناء کړي دي:

1. سیاسي نظام چې په هغه کې د قانون جوړونې حق د خلکو نمایندګانو ته ورکړل شوی دی، په دې معنی چې په دې قانون جوړونه کې د هیڅ څه پابند نه اوسي، یوازې هغه څه چې د خلکو اکثریت یې وغواړي هماغه قانون، حق او درست بلل کیږي[1]، او دا ځکه چې کوم داسې الهي او ماوراء طبیعي سلطه او مصدر نشته چې انسان ته قانون وټاکي او انسان هغه قانون ومني او عملی یې کړي.
2. د بشر د حقوقو، د ښځو د حقوقو، د اطفالو د حقوقو او داسې نورو حقوقو په اړه د غرب تصور چې په هغه کې هغه ازادي هم شامله ده چې هیڅ ډول حدود او قیود نه لري، چې په دې کې د جنسي روابطو او اړیکو هغه ازادي هم شامله ده چې د بلوغ عمر ته رسیدونکي افراد یې په خپلو منځونو کې جوړوي چې هغه د نکاح د کوم عقد څخه پرته وي او که د همجنس پرستی اړیکې وي، او دا ځکه چې انسان ازاد دې او د هیڅ کومې سلطې پابند نه دی، حق ورته هغه څه دی چې هغه یې غواړي او میلان ورته لري، او بد هغه څه دي چې هغه ترې نفرت لري او نه یې غواړي.
3. اقتصادي نظام: د دې بنسټ هم یوازې مادي منفعت ګرځي، په لیبرال دیموکراسی کی د شخص من حیث شخص منفعت او ګټه پکې په نظر کې نیول کیږي، د ټولنې د منفعت پر ځای ذاتي او شخصي منفعت ته ترجیح ورکول کیږي، او په شمولي سیستمونو کی د ټولنی منفعت په نظر کی نیول کیږي، په دی دواړو کی هیڅ ډول توازن نه مراعت کیږي، او منفعت او ښه او بد بیا هم د هماغه معیارونو پر بنسټ ټاکل کیږي چې د غرب تمدن د خپل ځان لپاره ټاکلي دي.
4. ټولنیزې او اجتماعي اړیکې: دا اړیکې هم په همدې بنسټ بناء دي چې د دې تمدن له نظره انسان یوازې یو جهته او یو اړخیز موجود دی، هغه یوازې همدا مادي اړخ لري او روحاني بعد نه لري، له دی امله د دې تمدن په دننه کې ټولې اړیکې په همدې بنسټ باندې ولاړې دي، د اړیکو بنسټ مادي ګټه او تاوان او راکړه ورکړه ګرځي، د تراحم او خپلولی په بنسټ اړیکي چونکه غیر منضبطی اړیکي دي له دی امله په داسی ټولنو کی ورته ځای نشته.
5. د معرفت نظریه: په غربي تمدن کې د معرفت نظریه بالکل د هغه نظریې سره توپیر لري چې اسلام یې لري او دا ځکه چې دا نظریه هم په همدې الحادي تصور ولاړه نظریه ده، دلته ټول معرفت په مادي او طبیعي نړۍ کې منحصر دی، دلته د معرفت یواځینی وسیله هم تجربه ده، او کله که د عقل خبره هم کیږي د هغې څخه مراد هغه غایي عقل نه دی بلکې د هغه څخه مراد ابزاري، یا ذاتي، شکلي یا تکنالوژیکي عقل دی چې په انګلیسي- کې ورته (**Instrumental Reason**) ویلی شي، د هغه کار صرف دا وي چې وسائل د اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره څنګه په ښه توګه استعمال شي، پرته له دې چې د هغه اهدافو په اړه پوښتنه وکړي چې هغه څنګه دي؟ مفید دي که نه؟ د څه نه سرچینه نیسي، په دې کې د وحي او یا هم خبر صادق لپاره هیڅ ډول ځای نشته.
6. د هر څه د نقد معیارونه: دلته د نقد معیارونه هم د همدې فکر په بنسټ ولاړ دي، دلته څرنګه چې څوک د دې کائناتو لپاره په هیڅ ډول غرض، غایت او هدف قائل نه دي، دلته دا نشته چې انسان او کائنات الله د څه لپاره پیدا کړي دي، دلته د آخرت تصور وجود نه لري، دلته خلک د نسیې (پور) پر ځای د نقد معامله کوي، یعنې آخرت ته د انتظار پر ځای دا ګوري چې دلته او همدا اوس ده ته څه ګټه لري او د ګټې او تاوان معیار هم د منفعت د فلسفې (**Pragmatism**) پر بنسټ صورت نیسي.
7. د بحث او څیړنې تګلاره: دلته د بحث او څیړنې تګلاره جلا ده، دلته هر څه د یوې تګلارې او منهج په بنسټ څیړل کیږي چې هغه د ساینسي- علومو منهج او تګلاره ده، دلته د وضعي فلسفې (د اوجست کونت د فلسفې) نه وروسته ټول اجتماعي او انساني علوم هم د همدې ساینسی منهج او تګلارې په بنسټ څیړل کیږي، تاریخي حوادث او د وحي او قرآن او سنت د نقد معیارونه هم دلته هماغه معیارونه دي چې د یو انساني لیکنې لپاره ټاکل شوي دي او دا ځکه چې دوی اصلا د میتافیزیک او ما وراء طبیعي موجود په وجود یقین نه لري.

دا او داسې نور ټول حیاتي او اساسي تصورات په همدې بنسټ بناء دي، اوس سوال دا را پیدا کیږي چې د داسې یو تمدن سره چې د هغې افکار په داسې الحادي بنسټونو ولاړ وي، د هغې سره څه تعامل پکار دی؟ دا سوال سره له دې چې له ډیر پخوا راهیسې څیړل شوی هم دی، او ډېر څه پرې لیکل شوي هم دي مګر څرنګه چې تر اوسه پورې یو مطرح سوال دی، په ځانګړې توګه د افغانستان په اوسنیو حالاتو کې چې موږ پکې قرار لرو خو نور خلک ترې پنځوس او شپیته کاله مخکې تیر شوي دي، موږ ته دا سوال نور هم اړین ګرځي، او دا ځکه چې غیر عقلانی او نادرست تعامل موږ د ډېر لوی مشکل سره مخ کولی شي، د دې تعامل په اړه د الجزائر د یو ستر مفکر استاذ مالک بن نبي چې په اصل کې خو انجنیر دی مګر ټولنپوهنه یې خاصه موضوع ده، او په اسلامي نړۍ کې د استعمار او بیا د زیاتو هیوادونو څخه د استعمار د رخصتیدو حالات یې هم پخپله لیدلي، او د استعمار څخه د اسلامي امت او مسلمانو هیوادونو خلاصیدل او ترقي او پرمختګ او تمدن په لویه لار د دوی برابرول یې ځانګړې موضوع ده، داسې لیکي: (کله چې اسلامي فکر (عام مثقف مسلمانان) د هغه صدمې سره مخ شول چې اسلامي نړۍ او اسلامي هیوادونو ته د اروپایي ثقافت د واردیدو وروسته را پیدا شوه، او د اسلامي نړۍ وګړي د هغه په مقابل کې د نقص، کمتری، او وروسته پاتې والي په احساس اخته شول نو د اسلامي نړۍ عام وګړي او څه مثقف خلک په دوه ډلو وویشل شول:

لومړۍ: هغه ډله وه چې د غربي فنونو، صنعتونو، غربي شیانو نه نیولې تر لباس او پوښاک پورې د غرب د هر څه د خپلولو په لور یې خلک را بلل.

[1] په اسلامي شورایي نظام کی ټوله شوری ددی تابع وي چی د شریعت په دائره کی د جایز او ناجایز التزام وکړي، له دی وروسته که چیری بیا قوانین په مصالحو او مفاسدو بناء وي، یا په نورو اجتهادی دلایلو ولاړ وي نو هلته بیا د اجتماعي اجتهاد لاره غوره کوي، همدا د غربي دیموکراسی او په اسلامي نظام کی د شورایي نظام توپیر دی.

دویمه ډله: هغه وه چې د کمترۍ او ضعف دا احساس یې د عزت د اظهار په پیچکارۍ معالجه کاوه او ځان یې په دې غولوه چې موږ د یو غالب او په ماضي کې د یو لوی تاریخ لرونکی امت سره تړلي یو[1].

طبیعي مسأله ده چې دا دواړه دریځونه نادرست او غلط دي، ځکه چې نه دا ممکن دي چې د اسلامي ټولنو او غربي تمدن ترمنځ د اوسپنې داسې دیوال و درول شي چې د غرب اثرات دلته رانشي، بلکې دغه کوښښ هم د عقل څخه لیرې کار دی، همدا راز په هغه شکل چې موږ د غربي تمدن څخه د هغه افکار، نظامونه او شیان جوړ او تیار واخلو او بې له دې چې دا ووینو چې د هغو بنسټ په څه باندې ایښودل شوی دی او دلته د هغه تیارو او جوړو شیانو څخه د اسلامي تمدن د عمارت د جوړولو کوښښ وکړو دا هم د عقل څخه لیرې یو داسې دریځ دی چې له یوې خوا اسلامي نړۍ د خپلې ماضي نه شکوي، بیلوي، او د انفصام د حالت سره یې مخ کوي او له بلې خوا په دې توګه تمدنونه نه جوړیږي.

نو له دی امله درست دریځ دا دی چې:

لومړی: موږ د غربي تمدن څخه د هغه غیر متناسبو نظامونو، شیانو او وسایلو د اخیستلو څخه ډډه وکړو چې هغه اصلا په غربي ټولنه کې د خپل روح، د هغه تمدن د لرلید او فکري خلفیې(**Back ground**) څخه را شکیدلي وي، او د اسلامي امت د لرلید او عام فکري محیط سره هم متناقض وي.

دویم: او که څه ورنه اخیستل کیږي هم د هغه معنی دا نه وي چې د هغوی څخه تیار نظام او فکر واخیستل شي او دلته په عام نظام کې د ځای پرځای کولو (فټ کولو) هڅه وشي[2]، بلکې باید د غرب څخه یې یاد کړو او بیا د هغه په څیر د خپلې عقیدې او لرلید په بنسټ او د هغه په رڼا کې د یو مستقل او درست نظام او تمدن د جوړولو هڅه وکړو، همدې ته مالک بن نبي په دی الفاظو کې اشاره کوي: (په کال ۱۸۵۷م[3] کې د اسلامي نړۍ او په کال ۱۸۶۸ـ۱۹۰۵م د جاپان په پرمختګ او ترقي کې فرق دا وه چې د جاپان تعامل د غربي تمدن سره د یو شاګرد تعامل وه (یعنې د جاپان خلکو د غرب څخه یادول او د هغه پر بنسټ یې خپل تمدن جوړاوه) او زموږ تعامل د غربي تمدن سره د یوه مشتري (پیرودونکي) تعامل وه (یعنې اسلامي نړۍ د هغوی شیان راټولول پرته له دې چې هغه څه یاد کړو چې پر هغه د خپل تمدن ودانۍ ودروو) هغوی (جاپانیان) په تمدن جوړولو کې مصروف او مشغول ؤ او موږ د غرب د توکو او تولیداتو په اخیستلو (پیرودلو) کې مصروف ؤ[4]. که یوازې د غرب د تولیداتو (هغه که نظامونه دي او که افکار) د راټولولو په ذریعه د خپل تمدن د جوړولو هلې ځلې جاري وساتو نو دا کار ناشونی دی، یو عجیب او غریب حالت خو به رامنځ ته شي مګر هغه به په هیڅ وجه یو متمیز تمدن نه وي.

دریم: هغه څه چې اخیستل کیږي او یا یې موږ د غرب څخه یادوو چې د هغه په څیر موږ د خپل تمدن ودانۍ جوړه کړو نو هغه باید تصفیه او فلتر شي، ځکه لکه چې مو په مخکې صفحاتو کې ولوستل دا تمدن د الحاد په بنسټ ولاړ تمدن دی، د دې تر شا داسې یوه فلسفه ده چې زموږ د لرلید او عقیدې سره اړخ نه لګوي نو د دې عناصر پرته له دې چې فلتر او تصفیه شي ممکن نه دي چې وایي اخلو او خپل تمدن پرې بناء کړو، په دې اړه مالک بن نبي وایي : زموږ مشکل دوه ډوله افکار دي، یو ته وژونکي افکار[5] ویل کیږي چې هغه د غرب څخه د ړانده تقلید په نتیجه کې تر لاسه شوي دي، دې افکارو اسلامي امت د بې نظمۍ او تخلف سره مخ کړ، او دا ځکه چې د ترقي او پرمختګ په منظور کوم وسایل د غرب څخه واخیستل شول هغه ته د فکر په ذریعه تطویر او پرمختګ ور نه کړی شو، (یعنې تصفیه پکې را نه وستل شوه) نو بې نظمي یې رامنځ ته کړه او دا ځکه چې چیرته تقلید حاکم شي هلته تفکیر له منځه ځي.

دویم ډول افکارو ته مړه افکار[6] وایي، او دا هغه افکار دي چې په وراثي شکل موږ ته رارسیدلي دي مګر هغه تصفیه شوي نه دي، که دا دواړه ډوله افکار تصفیه نه شي او د یو مسلمان عقل په بنسټ فلتر نه شي نو بیا تمدن نشي جوړیدلی، له دی امله لنډه خبره دا ده چې د تصفیې او فلتر څخه پرته افکار خپل نه کړی شي.

څلورم: پاتې شوه د ټکنالوژۍ خبره نو هغه د کوم تمدن او کوم ملت ملکیت نه دی، ځکه علم د بیلا بیلو تمدنونو د متراکمو تجربو په نتیجه کې دې مرحلې ته رسیدلی دی، یوناني تمدن علمي پرمختګونه درلودل، په هغه باندې اسلامي امت د خپل علمي پرمختګ بنسټ کیښوده، او غرب او اروپا د اسلامي امت علمي پرمختګونه د خپلو علمي او ساینسي څیړنو لپاره بنسټ وګرځاوه، نو کله چې دا د کوم تمدن او ملت ملکیت نه شو نو باید چې مسلمانان دا ټکنالوژي نقل کړي او د هغه اهدافو او مقاصدو لپاره ترې کار واخلي چې د هغوی لرلید، جهان بیني او عقیده یې غوښتنه کوي، ځکه چې حکمت د مسلمان ورک شوی څیز دی هر ځای کې یې چې پیدا کړ هغه یې تر ټولو زیات مستحق دی.

دویمه نکته:

لکه څنګه چې موږ دې ته اړتیا لرو چې د غرب د ړانده تقلید څخه ځان وساتو، او هغه څه ترې وانه اخلو چې هغه په الحاد باندې بناء دي، او د الحاد په بنسټ ولاړ دي، همداسې موږ دې ته هم اړتیا لرو چې په هغه غیر معقول او د اسلام د روح سره په متناقض دریځ کې هم ونه لویږو چې په منځنیو پیړیو کې کلیسا پکې لویدلې وه، هغه څه چې په پایله کې یې اروپا د الحاد کندې ته وروغورځوله، الله تعالی دې نه کړي که موږ د اسلام د روح سره متناقض هغه دریځ غوره کړ چې کلیسا غوره کړی وه او یا مو هغه ته ورته څه دریځونه غوره کړل موږ به هم د دې لامل شوي یو چې اسلامي نړۍ د الحاد په لور ور تیل وهو، او په دې حالت کې به مو د بشریت سره لویه جفاء او ظلم کړی وي، بشریت به مو د الهي تعلیماتو د برکتونو څخه محروم کړي وي، هغه دریځونه چې موږ ترې باید ځان وساتو په ډیره لنډه توګه په لاندې ډول دي:

---

[1] انتاج المستشرقین و أثره فی الفکر الاسلامی الحدیث، مالك بن نبي، (بیروت: دار الارشاد کال ۱۹۶۹م) ص ۱۴.

[2] په داسې توګه د شیانو راټولولو ته مالك بن نبي (تکدیس الأشیاء) د شیانو راجمع کول وایي، او په ډیر تاکید سره دا خبره په خپلو ډیرو کتابونو او لیکنو کې کوي چې له دې څخه تمدن نه راټوکیږي، بلکې له دې څخه د ډیرو زمانو په تیریدو سره شاید د تمدن یوه (مسخة) د (نسخة) پر ځای، یعنې هغه د هغه بل تمدن کاپي هم نه وي، بلکې یو مسخه شوی موجود وي چې هیڅ اعتبار نه لري.

[3] په دې کال په هند کې د انګریزي استعمار پرضد د مسلمانانو پاڅون د ناکامۍ سره مخ شو، او د همدې څخه په الهام سید جمال الدین افغاني د اسلامي امت د یووالي او د پرمختګ او ترقۍ داعیه راپورته کړه او کار یې پیل کړ.

[4] تأملات، مالك بن نبی، القاهرة: مطبعة دار العروبة، ۱۹۶۱م، ص ۱۸۴-۱۸۵.

[5] د مالك بن نبي په اصطلاح ورته (الأفکار الممیتة) وایي.

[6] د هغه په اصطلاح (الأفکار المَیّتة).

1. ديني استبداد او تعصب: ديني استبداد او تعصب دې ته وايي چې يو څوک يا يوه ډله ځان ته دا حق ورکړي چې د اسلام د کومې قضيې په اړه چې هغه کوم نظر او رايې لري هماغه د حق لپاره معيار او اساس دی، هر څه چې د هغه سره برابر وي هغه درست او هر هغه څه چې د هغه خلاف وي هغه نادرست او د اسلام سره مخالف دي، په ځانګړې توګه په اجتهادي قضاياوو کې چې د اسلام د اصولو سره سم د اختلاف ګنجايش هم وجود پکې ولري، دا په حقيقت کې د (رجل دين) او (يا د الله نماينده) په هغه تصور ولاړ عمل دی چې د کليسا مشرانو د ځان لپاره ايجاد کړی وه، په دې کې شک نشته چې د اسلامي مسايلو او قضاياوو په اړه هم بايد د تخصص قضيه په هماغه شکل مراعت شي لکه په نورو علمي مجالاتو کې چې رعايت کيږي مګر څوک بايد ځان د الله تعالی نماينده ونه ګڼي، چې د هغه سره مخالفت د الله تعالی او د رسول الله صلی الله عليه وسلم سره د مخالفت مرادف وي، که څوک داسې فکر کوي هغه په ديني استبداد کې واقع دی، چې دا يو خطرناک استبداد دی.
2. فکري استبداد: دې ته وايي چې يو انسان هغه که هر څوک وي د خپل فکر او رايې په باره کې په داسې يو غرور کې مبتلا شي چې داسې ګومان وکړي د هغه فکر داسې کامل او حق دی چې د هيڅ ډول مناقشې امکان نه لري، او د دې فکر څخه پرته چې څومره افکار دي هغه په تمامه معنی باطل او بې معنی دي چې اصلا د موجوديت حق هم نه لري، په داسې فکر کې مبتلا کيدل په حقيقت کې يو لوی مرض دی، په ځانګړې توګه چې د داسې چا لخوا صورت ونيسي چې د دين عالم وي نو د هغه اثرات او اغيزې نورې هم زياتيږي، او اثرات يې د ژوند په بيلا بيلو اړخونو پريوزي، په همدې کې د کليسا د منځنيو پيړيو مشران مبتلا ؤ چې هغه نتايج را ووتل چې مو وليدل.
3. د علم (ساينس) او پرمختګ په مخ کې درېدل او هميشه په وروسته پاتې والي باندې تاکيد کول او همدا د اسلام اصل مقصود ښودل، دا هم يو داسې تصور دی چې په بشپړه توګه د اسلام د قطعي نصوصو سره په ټکر کې دی، مګر کله کله يو شمير جاهل خلک چې د اسلام څخه خبر نه وي، د علمي پرمختګونو مخالفت کوي او په دې ټينګار کوي چې په نړۍ کې هر ډول پرمختګونه د اسلام سره مناقض او مخالف معرفي کړي، دا هم د منځنيو پيړيو د کليسايي تصور سره ورته تصور دی چې موږ بايد ترې ځان وساتو.
4. ړوند تقليد: په داسې توګه چې د انسانانو (د حضرت پيغمبر صلی الله عليه وسلم څخه پرته چې بل هر څوک وي) غير معصومو افکارو ته دومره حيثيت ورکړل شي چې هغو ته د معصومې وحې سره په برابره توګه وکتل شي، او هغه د دين برخه و بلل شي، دا به هم د دين په هغه ځير د تکذيب لامل ګرځي لکه څنګه چې د غير معصومو انساني افکارو له امله د کليسا مقدس کتابونه غلط ثابت شول.
5. د نصوصو حرفي فهم: د نصوصو په فهم کې د تحجر څخه کار اخيستل په داسې توګه چې د نصوصو مقاصد له ياده يوړل شي او د تحجر له امله يوازې د هغوی په حرفي فهم ترکيز صورت ونيسي، او ډير ځله دا حرفي فهم د هغه څه سره مخالف وي چې په يقيني دلايلو باندې ثابت شوي وي، دا هم د دين د تکذيب لامل ګرځي لکه چې د کليسا په اړه مو ولوستل.

په پای کې د الله تعالی څخه دعا کوم چې موږ ته د هغه درست فهم او درست دريځ د غوره کولو توفيق را په برخه کړي چې د بشريت په خير باندې تمام شي.
وسبحانك اللهم وبحمدك نشهد أن لا إله إلا أنت نستغفرك ونتوب إليك.